

HISTORISCHE KRING HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor beoefenaars en vrienden van de historie van oostelijk Zuidlimburg

Bij het afscheid van Burgemeester van Grunsven 1926-1961

Het burgemeesterschap van de heer M. van Grunsven is de historie ingegaan. Het was voor Heerlen een belangrijk tijdperk door de groei en ontwikkeling, die deze gemeente beleefde, maar ook door wat ze onderging tijdens de duitse bezettingsjaren en de bevrijding door de Amerikanen.

De taak van de burgemeester bij zijn ambtsaanvaarding op 16 mei 1926 was duidelijk op de toekomst gericht en minder verbonden met het verleden. Niettemin is dit terrein van zijn bestuursbeleid niet verwaarloosd geworden. Ten aanzien van de verzorging der plaatselijke historie was reeds een grondslag gelegd door de oprichting van een *oudheidkamer* met ingang van 1 januari 1922. Als conservator werd de heer P. J. M. Peters benoemd (1922—1940).

Daarop is voortgebouwd. Uit zijn ruim 35-jarig bestuur zijn enige topfeiten te vermelden, die getuigen van een constructief beleid. Daar is vooreerst de totstandkoming van een *centrale gemeentelijke archiefbewaarplaats* in verband met de bouw van het nieuwe raadhuis in 1937. Deze maatregel heeft indirect onze plaatselijke en regionale geschiedbeoefening in het goede spoor gebracht. Niet alleen werd het Heerlens oudarchief in een technisch verantwoorde en brandvrije opbergingsruimte met moderne outillage gehuisvest. De gemeenteraad ging, in verband hiermee, tevens over tot de benoeming van een stadsarchivaris, die het beheer kreeg over het Heerlens archief. Na het overlijden van museumconservator Peters, begin januari 1940, besloot het gemeentebestuur museum en archief tot één dienst te verenigen.

Ingevolge de Instructie van de gemeente-archivaris konden nu ook ver-

In het midden : de scheidende burgemeester

spreid geraakte archiefbestanddelen bijeengebracht worden of door middel van reproductie in bestaande leemten worden voorzien.

Met de instelling van een oudarchiefdienst konden, overeenkomstig de geldende bepalingen der Archiefwet, de archieven tevens voor belangstellenden ontsloten worden en ter inzage gelegd.

Uit deze bezoekers vormde zich stilaan een kern van blijvende geïnteresseerden, die op 4 april 1945, in de Archivariskamer in vergadering bijeen, besloten tot *de oprichting van de historische Kring „Het Land van Herle”*. Het werk van deze Kring ondervond van de oprichting af de daadwerkelijke steun van het gemeentebestuur. Toestemming werd gegeven om de maandelijkse vergaderingen en andere vormen van actie in de Archivariskamer te houden. Bovendien draagt de gemeente Heerlen ruimschoots bij in de exploitatiekosten van ons periodiek „Het Land van Herle”, dat sinds 1950 verschijnt. De financiering van onze kostbare jubileumuitgave 1950—1960 is geslaagd dank zij o.m. de ruime steun vanwege de gemeente Heerlen.

De nieuwe archiefbewaarplaats genoot herhaaldelijk de persoonlijke belangstelling van de burgemeester. Vermelden we in dit verband, dat hij op 6 december 1944 in gezelschap van de heer Gerbrandy, de toenmalige

ministerpresident in het oorlogskabinet te Londen, een bezoek bracht aan onze dienst.

Het meest spectaculaire feit was de blootlegging van de bouwresten der *romeinse thermen*, juni 1940—41. Tijdens de opgravingen gaf de heer van Grunsven bijna dagelijks van zijn belangstelling ter plaatse blijk. Deze opgraving had tot onmiddellijk gevolg, dat het gemeentelijk museumbezit méér dan verdriedubbelde. De oudheidkamer verhuisde van de Uilestraat naar de grote tentoonstellingszaal in het nieuwe raadhuis op de bovenste verdieping. Romeins Heerlen kwam t.g.v. de ontdekking van dit unieke thermengebouw in het centrum van belangstelling van wetenschappelijke archeologische kringen in binnen- en buitenland. Zo werden op 8 september 1954 de thermen bezocht door het Comité International pour l'Etude du Haut Moyen Age Occidental, waarna in de monumentale hal van het gemeentehuis een grote ontvangst plaats vond door onze burgemeester. Voor die gelegenheid waren de thermen in samenwerking met de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek weer gedeeltelijk zichtbaar door verwijdering van het zilverzandpakket, dat deze ruïne tegen weersinvloeden beschermt.

Uit de behoefte aan een *blijvende* bezichtiging van dit merkwaardig cultuurhistorisch monument ontstond de gedachte aan de bouw van een *Thermenmuseum*. Burgemeester van Grunsven leidde persoonlijk de besprekingen hierover met de betrokken Departementsautoriteiten en andere instanties.

De grote naoorlogse bouwactiviteiten hadden een gelukkige zijde voor onze plaatselijke oudheidkunde. De gemeente was steeds bereid de verwerving van in hoofdzaak romeinse voorwerpen, die t.g.v. grondwerken aan het daglicht kwamen, aan te kopen. Daarnaast zijn grotere schenkingen zoals die van de N.V. van der Lande door persoonlijk stimulerend optreden van de burgemeester tot stand gekomen.

Op het terrein van de straatnaamgeving is mede aandacht besteed aan het plaatselijk verleden.

Vermelden we de aanwezigheid van de burgemeester op onze jaarvergadering van 29 november 1951, waarop prof. dr Fr. Fremersdorf uit Keulen het woord voerde over zijn belangwekkende opgravingsresultaten onder de St. Severin aldaar.

Voor het houden van onze bijeenkomst van 28 april 1953 waarop dr W. Reusch van het Landesmuseum Trier het woord voerde alsmede voor de Streekdag van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap op 21 april 1959 werd de Raadzaal ter beschikking gesteld.

Burgemeester van Grunsven heeft bij zijn zorgen voor de toekomst van Heerlen het verleden niet verwaarloosd.

DE REDAKTIE

Blijde inkomste van Mr Dr Charles J. M. A. van Rooy

Met ingang van 16 januari 1962 is bij Koninklijk besluit van 3 januari 1962, nr 3 benoemd tot burgemeester van de stad Heerlen mr. dr. Ch. J. M. A. van Rooy.

Tijdens een plechtige, buitengewone, Raadszitting van 20 januari werd de nieuwe magistraat door loco-burgemeester, wethouder H. J. Schutgens, als zodanig geïnstalleerd. In de hierop volgende brillante rede van dr. van Rooy zijn plannen ontvouwd, die op bestuursniveau voor Heerlen en indirect voor de oostelijke Mijnstreek grote verwachtingen in zich besloten houden.

De aanwezigheid van onze minister-president prof. dr. J. de Quay, van een viertal ministers en twee oud-ministers, van twee staatssecretarissen, van de provincie-gouverneurs in Limburg en Noordbrabant en van vele andere gezagsdragers zette bijzondere luister bij aan dit voor Heerlen historisch gebeuren.

Uiteraard worden bij zulk een gelegenheid wensen en mogelijkheden voor de toekomstige belangenbehartiging der bevolking geuit. Voor hetgeen de sector van de oudheidkunde en de geschiedbeoefening in het algemeen betreft menen wij de tolk van velen te zijn, wanneer wij hier de wens uitspreken, dat onder zijn bewind de romeinse thermen voor blijvende bezichtiging toegankelijk worden gemaakt. Heerlen zal met de realisering hiervan een historische bezienswaardigheid van de eerste rang aan de wetenschapsmensen en aan belangstellenden uit binnen- en buitenland kunnen bieden. En voor de Heerlenaren kan hiermee de waardering van hun stad, tijdens het romeins imperium bekend onder de naam Corioval-lum, gedemonstreerd worden, want slechts belangrijke romeinse neder-zettingen hadden een thermengebouw van deze allure.

Moge Gods Zegen rusten op zijn bestuur en hij zelf er de voldoening in vinden, die hij ervan mag verwachten. Wij, van onze kant, zeggen gaarne onze medewerking toe.

DE REDAKTIE.

*v.l.n.r. : mevr. van Rooy-Müller, mr. dr. Ch. J. M. A. van Rooy, burgemeester;
wethouder H. J. Schutgens, loco-burgemeester*

Over de plaats en het belang van het archief bij het historisch onderzoek

Bij het horen van het woord archief worden velen die belangstellen in de geschiedenis van hun gewest of woonplaats aanstonds vervuld van een heilig ontzag of zelfs een zekere schrik. Terwijl ze met enthousiasme werkten, zolang zij zich konden bedienen van gedrukte werken, verliezen ze ineens de moed, als het archief ter sprake komt en ze wagen zelfs geen poging tot toenadering.

Toch is dat helemaal verkeerd. Iedereen is blij als hij met geestverwanten kan spreken over een onderwerp dat hen beiden interesseert en dat geldt ook voor de ambtenaren van een archief. Ik herinner me nog zeer goed mijn eerste bezoek aan Heerlens museum en zijn vroegere beheerder, P. Peters. Ik wilde informaties hebben over een boek dat hij in een artikel had aangehaald, namelijk *Het markgraafschap Hoensbroeck* van Egidius Slanghen. Het boek bleek al een eeuw oud en niet meer in de handel, maar ik mocht het natuurlijk inzien. Ik moest gaan zitten, kreeg een sigaartje en kon vragen naar hartelust. Terecht schreef het Limburgs Dagblad bij de dood van de heer Peters, dat hij de bezoekers ontving als zijn persoonlijke vrienden en hun alles liet zien en bewonderen.

Zó gemoedelijk gaat het nu niet meer en kan het ook niet meer gaan, maar deze persoonlijke herinnering moge de lezer overtuigen, dat het geen waagstuk is, met een archief contact op te nemen. Wel zijn er grote voordelen.

Er is een tijd geweest dat men zich voor historische studie vaak beperkte tot het raadplegen, soms zelfs klakkeloos weergeven van een oude kroniek. Zulk werk is zeer gemakkelijk; het vraagt wat handigheid en een zekere literaire vaardigheid. Nu is het bezwaar dat, hoewel sommige kronieken en biografieën vrij betrouwbaar zijn, de meeste een subjektieve inslag vertonen. Nog erger wordt het, als de schrijver bij gebrek aan gegevens bij zijn fantasie te rade is gegaan of eenvoudig aan andere geschriften ontleend heeft (wij zouden zeggen: plagiaat gepleegd heeft). Een ander element waarmee men rekening moet houden, is het cliché, dat wil zeggen het gestandariseerde literaire genre. Vooral in de oude heiligenlevens speelt dat een grote rol. Men kan dus zeggen dat dergelijke teksten soms de waarheid geven, maar meestal slechts een deel daarvan. Zij vereisen daarom een minutieuze controle op betrouwbaarheid en deze wordt verkregen door een konfrontatie met betrouwbare documenten.

Trouwens vaak zullen we geen kronieken tot onze beschikking hebben. Als ik me niet vergis kan Heerlen alleen maar de zestiende-eeuwse kroniek van Peter Vygen aanwijzen. Waar halen we in zo'n geval onze informaties vandaan? Van elk gegeven, hoe onbeduidend het op het eerste gezicht ook lijken mag, en daarvoor richten we ons tot de archieven.

De archieven bevatten doorgaans betrouwbare documenten omdat we in het gewone geval te doen hebben met officiële gegevens : rekeningen (waarop vaak losse aantekeningen zijn gemaakt); brieven van functionarissen van een bepaald orgaan, met superieuren, kollega's en ondergeschikten; rapporten over toestanden of gebeurtenissen; notulen van vergaderingen; bepalingen van bestuursorganen; vonnissen van rechtskolleges en notariële akten. Hoe omvattender het archief, hoe groter de mogelijkheden.

Men moet niet menen dat dit saai lektuur is, integendeel. Men vindt in die oude papieren de weerslag van het leven van elke dag, zijn zakelijke kant, maar ook zijn menselijke, met de vreugden en tegenslagen, feesten en droeve gebeurtenissen. Om één voorbeeld te noemen. In een rijksarchief in het noorden des lands vond ik eens een brief van een weggelopen non die aan de Staten van haar gewest om onderstand vroeg in haar bitter levenslot. Bij het lezen van zo'n document krijgt men ineens een veel direkter zicht op de toestanden van sommige kloosters in de woelige dagen der Hervorming. En wat meer is, in zo'n geval begrijpt men ook iets meer van de hartstochtelijkheid waarmee een dichteres als Anna Bijns in een van haar gedichten tegen die toch eigenlijk beklagenswaardige lieden te keer ging.

Als we weten wat we verwachten mogen, moeten we nog weten waar we het zoeken moeten. Nederland kent een hiërarchie in het archiefwezen. De partikuliere archieven, die overigens niet te versmaden zijn, blijven hier buiten beschouwing. De openbare archieven ressorteren onder het ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen. In Den Haag zetelt de Algemene Rijksarchivaris op het Algemeen Rijksarchief. Daar worden bewaard de archieven van de huidige regeringskolleges en hun voorgangers in vroeger eeuwen (eerste afdeling); de archieven van de vroegere koloniën (tweede afdeling) en de archieven van de provincie Zuid-Holland (derde afdeling).

Onder de Algemene Rijksarchivaris staan de Rijksarchivarissen in de hoofdsteden der provincies. Onder hen berusten alle bescheiden van de bestuursorganen van vroeger en nu in dat gewest, de notariële archieven, de rechterlijke, de oude kloosterarchieven, de registers van parochies en gemeenten (de z.g. retro-acta van de Burgerlijke Stand) en meestal ook een aantal oude familie-archieven. Zo kan men in Maastricht terecht voor de archieven van het oude Land van Valkenburg, en van de banken en parochies Brunssum, Jabeek en Schinveld; Hoensbroek; Nuth en Vaersrade; Oirsbeek en Amstenrade; Bingelrade, Doenrade en Merkelbeek; Schinnen; Kerkrade; Simpelveld en Bocholtz; Ubach over Worms en Voerendaal. Verder nog voor de kastelen Reymersbeek en Terworm. Ook is er nog een familie-archief Imstenraedt. Ik beperk me hier tot de omgeving van Heerlen. Nadere bijzonderheden kan men vinden in het werk *De rijksarchieven in Nederland*. (Uitgave van het ministerie van O.K.W., 1953.)

Min of meer los hiervan staan de gemeente-archieven. Zij zijn meestal niet ouder dan de franse tijd. Slechts de oude steden vormen daar een uitzondering op. Wel kunnen gemeente-archieven die aan bepaalde eisen

voldoen, van de minister verlof krijgen om de bescheiden die op een rijksarchief berusten en op de gemeente betrekking hebben, onder eigen beheer te nemen. In Heerlen is dat sinds enkele jaren het geval. In het gemeente-archief aldaar kan men dus de meeste gegevens voor de studie van Heerlens verleden vinden. Die rijkdom aan dokumenten is groter dan men gewoonlijk denkt.

Tenslotte heeft elk archief dat zich zelf respecteert een gespecialiseerde bibliotheek. Daarin vindt men publikaties van uiteenlopende aard, die in de gewone leesalen en bibliotheken meestal niet te vinden zijn.

Er worden natuurlijk ook eisen gesteld aan de persoon die van de beschikbare gegevens gebruik wil maken. De twee grote struikelblokken zijn meestal de taal en het schrift. De taal hoeft, als het geen latijn betreft, in ons geval niet veel moeilijkheden te geven. Met een beetje toewijding en zelfstudie kan men al een heel eind komen. Wie bovendien het dialect kent, heeft nog een voorsprong. Latijn zal men in de Heerlense dokumenten slechts sporadisch tegenkomen. Daarvoor hoeft men zich dus geen zorgen te maken.

Reëler is het bezwaar van het oude schrift. Men kan niet eisen dat allen geroutineerd zijn in de finesses der paleografie, maar dat is ook niet nodig. Vanaf 1700 geeft het schrift weinig moeilijkheden meer; zelfs veel zestiende-eeuwers schreven reeds in het „nieuwe” kursieve renaissance-schrift. Voor de oudere stukken zijn er handboeken in omloop en ook daarin is met de nodige applikatie wel een weg te vinden. Men kan bovendien altijd een beroep op de aanwezige ambtenaren doen. Er zijn gevallen waar zelfs de beste paleograaf niet uit kan komen. Wat is er dan voor bezwaar tegen om het voluit te erkennen en in een eventuele tekstuitgave een paar puntjes te zetten met een voetnoot dat de tekst niet te ontcijferen is?

Zelfs als men voor het eigenlijke archiefwerk terugschrikt, is het toch aanbevelenswaard met het archief contact op te nemen. Er zijn daar deskundigen die advies kunnen geven en hulp verlenen; zij weten wat er in de bibliotheek is; wat men elders vinden kan, met name in Maastricht, Luik en Aken, soms zelfs in Düsseldorf.

Een geschikte handleiding voor de studie der lokale en gewestelijke geschiedenis is het werkje van L. J. M. Philippen : *Beknopte methodiek der geschiedvorsing* (Antwerpen, 1942). In Heerlens bibliotheek is zeker wel iets dergelijks te vinden.

Tot slot volgen hier enkele suggesties. Voor een ernstige beoefening van de plaatselijke geschiedenis is het helemaal niet nodig dat men de hoogste eisen stelt, zoals aan een dissertatie voor de universiteit. Men moet zich echter weten te beperken en bereid zijn de leiding van deskundigen te aanvaarden. Maar ook dan nog, geloof ik, zijn de mogelijkheden veel groter dan velen zich realiseren. Met name voor de leraren en onderwijzers en hun vrouwelijke kollega's zou er nog wel een en ander te doen zijn. Hun taak brengt hen vanzelf dichter bij dit soort studie. Doch ook vele anderen zouden er een goede vrije tijdsbesteding aan kunnen hebben.

Was Neerlands grootste dichter niet „koopman in zijde”? En hoeveel dokters en advocaten hebben er gepubliceerd over zaken die met hun vak maar weinig te maken hadden? Het *Land van Herle* dat zijn interesse reeds over meerdere gebieden uitstrekt, zou er nog aanmerkelijk door kunnen winnen.

Misschien zou het werkgenootschap zijn mogelijkheden kunnen vergroten door het organiseren van een inleidende cursus voor belangstellenden. En nu Heerlen een Volksuniversiteit heeft, zou men die kunnen inschakelen om aldus breder interesse te wekken. Het zijn slechts enkele suggesties. De praktijk moet uitwijzen hoever hier de mogelijkheden gaan.

Het oude land van Heerlen en zijn aangrenzende gemeenten bevatten nog genoeg herinneringen die een bestudering van het verleden rechtvaardigen; de beschikbare gegevens leveren voldoende materiaal om die studie te kunnen maken tot een bijdrage voor de geschiedenis van de provincie; een betere kennis van ons gewest zal ons vervullen met liefde en dankbaarheid voor de rijkdom die er nog voorhanden is op allerlei gebied.

C. DAMEN OSB.

Plaats- en riviernamen in onze streek

Over de oudste geschiedenis van de streek ontbreken ons zo goed als alle schriftelijke gegevens. Een der middelen om iets te weten te komen omtrent de wijze, waarop en de tijd, waarin de nederzettingen zijn ontstaan, is de studie der plaatsnamen. Niet altijd ligt die betekenis voor de hand en dan wordt naar een verklaring gezocht, die wel eens inderdaad „gezocht” is. Dit lijkt mij in hoge mate het geval met de afleiding van de naam Heerlen uit Coriovallum. Ik meen, dat de verklaring van die naam veel dichterbij ligt. Deze wordt in oude stukken geschreven Haerlo, Herlo, Heerlo, Heerlay, en andere varianten. Het woord lo betekent bos en komt als zodanig voor in Elsloo (elzenbos), Venlo (veenbos), Boekelo (beukenbos). Ook in Heerlen is de naam lo niet onbekend : in het Loon (dialect : i gu loan) betekent in het bos. Dit loan moet het overblijfsel zijn van een groter bos, dat blijkbaar de plaats ingenomen had van de Romeinse nederzetting. Het behoorde aan de heer, de bezitter van het koningsgoed, aan wie ook de wegen behoorden. Deze werden heerwegen of herewegen genoemd, niet omdat ze voor het heer of leger dienden, maar omdat de heer er tol kon heffen. De wegen van de heer, de Herenweg onder Heerlerheide en Nieuwenhagen leidden door of naar het bos van de heer, Heerlen. Dat is de betekenis van de naam.

naam verschilt zijn Amsterrade (Oasteroa) en Voerendaal (Voelender). Amsterrade heeft men willen verklaren als Am-stein-rade, een rade bij een stein of kasteel. Dit is m.i. een gezochte verklaring, uitgaande van de geschreven naam. Het lijkt mij natuurlijker uit te gaan van het dialect Oasteroa. Roa of rade is een nederzetting van een of meer boerderijen op een plaats, waar het bos gerooid is. Vele raden zijn ontstaan omstreeks het jaar 1000. Sommige danken hun naam aan de eigenaar-ontginning, zoals Wijnandsrade, Kunrade en Etzenrade, of aan het doel, waarvoor ze bestemd waren, zoals Kerkrade en Kloosterrade. Raath, gemeente Bingelrade, bleef aangeduid als rade zonder meer. Bingelrade zou betekenen: bij gen rade, waaruit zou volgen, dat Raath ouder is dan Bingelrade. In dit gebied ligt ook rade, van Amsterrade, aangeduid als Oaste-roa, als ouwste, oudste rade. Het was de eerste en dus de oudste ontginning in de buurt op de bezittingen van het aloude geslacht Huin. Dat Oastera in de geschreven taal kon overgaan in Amsterrade is te verklaren, als men de grote afwijkingen in de spelling van de naam Schaesberg ziet.

Ook de naam Voerendaal heeft blijkbaar de invloed ondergaan van de schriftelijke aanduiding. Het wordt in de 11de eeuw vermeld als Furentele in een document, dat in Toul is opgemaakt door iemand, die zeer waarschijnlijk de plaats niet kende, de betekenis van de naam niet begreep en wat hij hoorde verlatijnt heeft. Het is mogelijk, dat uit die verlatijntse aanduiding de schrijfwijze Voerendaal is ontstaan. In het dialect heet de plaats Voelender. Daar de plaats in een dal ligt, zal ze oorspronkelijk wel Voelendel geheten hebben en deze naam beantwoordt volledig aan de bodemgesteldheid: een dal met veenachtige bodem. Het woord voel wordt gebruikt om het moerassige karakter van de grond aan te duiden. Zo spreekt men van „voel benden”, van moerassig weiland. Bij Geulle ligt het Voel Wames, een broekland. Voelender, ontstaan uit Voelendel, betekent voel, moerassig dal.

Een naam, die een bijzondere verklaring toelaat is Oirsbeek. Het bepalend deel van deze naam, oir, doet denken aan oor in oorsprong en oorzaak en aan oer in oerwoud, die eerste of begin aanduiden. Oirsbeek zou dan begin van de beek betekenen. Doch een andere verklaring dringt zich aan mij op.

In het eens Keltische Ardennen-Eifelgebied komen tal van riviernamen voor, die iets gemeenschappelijks hebben nl. een klinker + r. Deze namen zijn: Ahr, Saar, Our (Ur), Roer, Sure (Sauer), Soor (zijrivier van de Vesdre), Ourth, Urft, alsmede in onze streken Voer, Jaar (Jeker), Geer (Jeker), Ur (bij Urmond), Worm, Neer (ten noorden van Roermond) en Niers. Hierin zitten als stam aar, oer, oor, ur, er, eer en ier. Wij kunnen er nog het dialectische oar, dat bron betekent aan toevoegen. Zij staan blijkbaar in verband met het Keltische ara, dat bron of beek betekent, zodat al de genoemde namen aanduidingen waren van een stromend water. Het waren dus soortnamen. De opvolgers van de Kelten, de Germanen, verstonden deze namen niet en beschouwden ze als eigenamen. Ze voegden er beek of rivier aan toe. Zo ook bij Oirsbeek, waarvan oir reeds beek betekent. Het werd als eigenaam beschouwt en kreeg nog beek er bij.

Nu nog iets over de riviernamen Geul en Gulp. Ze zijn verwant met de namen Kyll en Gill, die van Keltische oorsprong zijn en eveneens beek of rivier betekenen. In de zuid-Eifel stromen de Grote en de Kleine Kyll, in de Erft stroomt een Gillbach uit, terwijl de Gileppe, door de Duitsers ook Gillbach geheten, kleine Gill betekent. De naam Geul is hetzelfde als Gill en Kyll en betekent dus rivier, terwijl Gulp, op zijn Frans Galoppe, overeenkomt met Gileppe en kleine Geul betekent. Ook Geleen hangt met Geul, Gill en Kyll samen.

J. J. JONGEN

Kruisen en Kapellen in Heerlen

Houten kruis langs Wienweg.

Meer dan eens is er aangedrongen op inventarisatie van de honderden kruisen en kapelletjes, die ons schilderachtig Limburgse landschap rijk is. Dit artikel wil een bijdrage leveren tot de telling van deze zo markante devotietekenen, die inderdaad ontelbaar lijken. De aan het eind van dit relaas opgenomen inventarisatie is beperkt tot nagenoeg de gemeente Heerlen, welke een gebied van 34,47 km² omvat, ongeveer het zestigste deel van de provincie Limburg.

Verder wil dit artikel onze Heerlense „kruistocht” plaatsen tegen een achtergrond van beknopte en populaire informatie over het wezen van het kruis.

Het kruis neemt in ons Christelijke Limburgse land een belangrijke plaats in. Er is geen dorp of het wordt gesierd door een of meer van deze indrukwekkende uitingen van een diep geworteld volksgeloof. Pastoor Ad Welters *) heeft het eens zo raak en gevoeld geschreven : „Limburg is schoon; maar juist dat eenvoudig kruis, gehangen om den

*) *Ad. Welters* : Het Limburgsche Veldkruis;

in : Publications.... de Limbourg, T. 66, 1929, p. 247 e.v.

*Houten kruis met „dak” tegenover Wijn-
gaardshof te Heerlerheide.*

hals van de provinciemaagd, zonder pretentie, maar alleen omdat zij meent, dat het zoo hoort, maakt haar zoo kenbaar en zoo aantrekkelijk onder haar Nederlandse zusteren”. Het is nog steeds een goede gewoonte van onze vrouwen en meisjes om als bewijs van haar rotsvast geloof een kruis om de hals te dragen. In zekere zin mag men er trots op zijn, dat dit kruis in onze modern ingerichte tijd zelfs waarde als mode-object heeft gekregen. Soms is zo’n hangertje menig maal van moeder op dochter overgegaan en is daardoor een kostbaar familiestuk en wellicht een memoriekruis — ter herinnering aan een persoon of gebeurtenis — geworden.

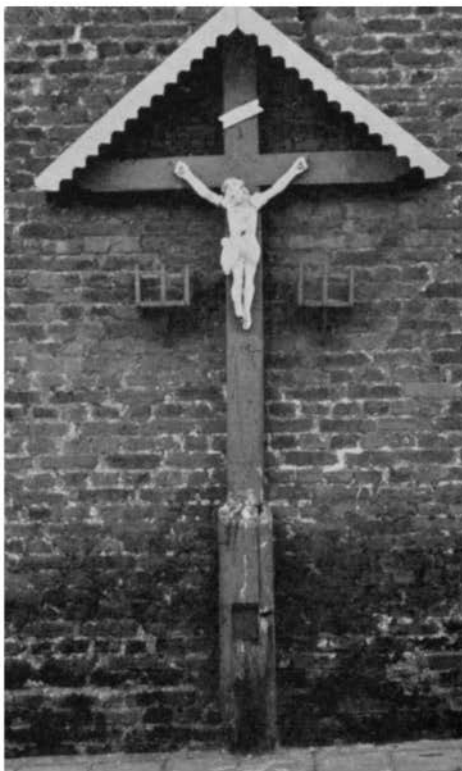
Een ereplaats

Het kruis geldt in onze contreien niet alleen als een tastbaar teken van geloof en Godsvrucht; het is een ereplaats in ons leven, in onze keukens, kamers, kantoren, werkplaatsen, in onze openbare gebouwen, in onze automobielen en zelfs in onze gehele, toch zo materieel ingestelde, maatschappij gaan innemen. Het kruis vormt immers een onderscheidings- en waardigheidsteken van de hoogste orde.

Op straat en in het veld maakt men ter begroeting van de „Allerhoogste” eerbiedig het kruisgebaar, of knikt men met een vererend „Geloofd zij Jezus Christus”.

Hoe zeer is de betekenis van het kruis veranderd. Bij de Romeinen vormden de twee ruwe, kruiselings met elkaar verbonden balken het voorwerp tot voltrekking van de meest ontorende doodstraf. De kruisdood van Christus heeft aan dit voorwerp een wel heel bijzondere betekenis verleend; het is geworden

*Monumentaal houten kruis aan de „Bok”
Heerlerheide.*

tot het alleszeggende symbool van de Christelijke — later vooral Katholieke — Kerk.

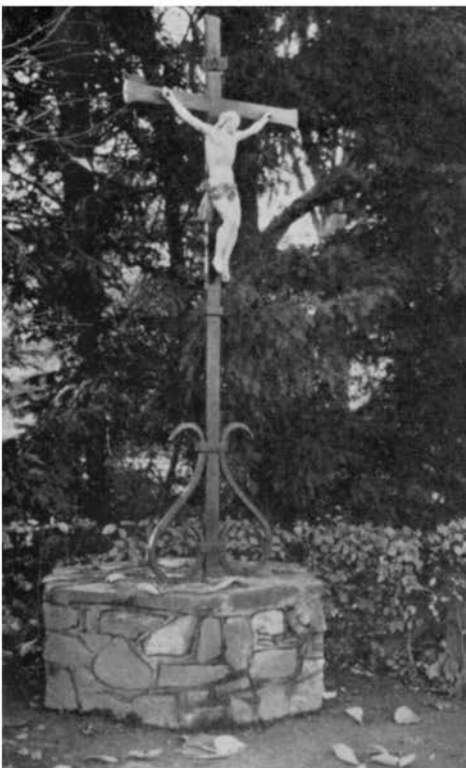
Het kruis in de taal.

Ook in de taal leeft het „teken des kruises” in velerlei betekenissen voort. Het aantal samenstellingen met „kruis” is bijzonder talrijk. In Nederland heeft elk huis zijn kruis en volgens een ander gezegde zouden alle huizen kruisen moeten zijn, hetgeen de huidige huiseigenaren gaarne willen onderstrepen. Het „huiskruis” maakt het aloude Hollandse huis er ook al niet prettiger op. Dat aan het woord kruis ook de betekenis van last, leed, ramp, ongeluk, verdriet en wederwaardigheid wordt toegekend, behoeft, gezien Christus’ ervaringen geen verwondering te wekken. „Een kruis met rozen is het mensenlot” heeft de Genestet eens dichterlijk geschreven. De uitdrukking „Wie het kruis heeft, zegent zich” maakt het begrijpelijk, dat de pastoor zich zelf wel eens het eerst de zegen schenkt.

Overdreven Godsvrucht doet de humoristisch aangelegde Limburger beweren, dat men ook „der Hergod van ’t kruuts kan aaf bèè”. Ook heft hij waarschuwend de vinger op in de zegswijze: „D’r is geen kirkske zo klein, of der duvel boewt zich e kapelke der nèève”. Door te stellen, dat niet alleen kapelletjes — soms ook kruisen met ’n dakje —, maar ook „herberge” „Heiligehuuskes” zijn, raakt men in Limburg beslist geen Heiligenhuisjes.

Het kruis in de heraldiek, plantkunde; als plek- of veldnaam.

Dat de z.g. Kruisverenigingen zich de barmhartigheid ten doel stellen,

kan niet aan toeval worden toegeschreven.

Ook in de heraldiek is het kruis — als een der z.g. herautstukken — een veel gebezigd teken. Heraldisch gezien kan men ruim duizend kruisen onderscheiden.

In de plantkunde vindt men het kruis tientallen malen terug. In de muziek is het kruis van nogal ingrijpende betekenis.

In de plaats-, plek- en veldnamen komt het kruis veelvuldig voor. Als Heerlense voorbeelden worden genoemd aanduidingen als Kruisstraat (Krutzerweg, Krutzergats), „A gen Kruuts”, „aan 't Kruutske” of „aan 't Kapelke”.

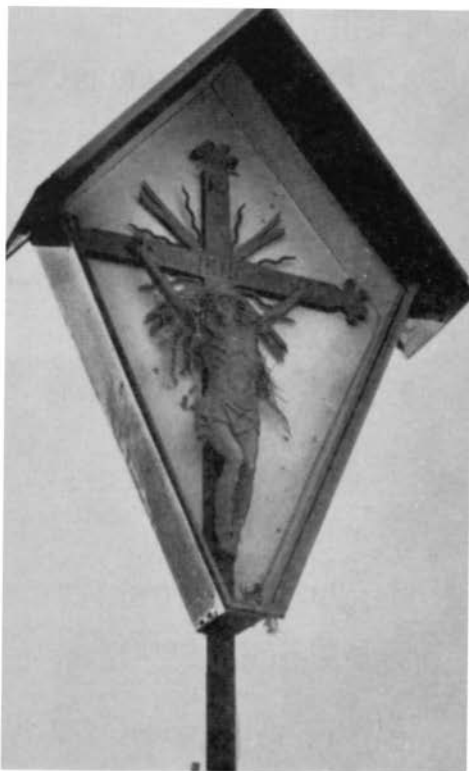
Volgens Pastoor Welters zou de veldnaam „Schildberg” of „Schel(s)berg” afgeleid kunnen worden van Schädelberg of Schedelberg (Calvarieberg). Over het algemeen wordt overigens de Heerlerheidse Schelsberg afgeleid van „Scheets (scheidings)berg”.

Omdat het woord „rod” (rood of rode) in het Angelsaksisch „kruis” kon betekenen is dezelfde pastoor van mening, dat het interessant zou zijn om na te gaan of de uitgang „rode” eerder met „kruis” dan met „ontgonnen plaats” in verband staat.

Onderscheiding naar oorsprong.

Velerlei motieven hebben tot oprichting van kruisen kunnen leiden. In zijn studie „Het Limburgsch Veldkruis” onderscheid Pastoor Welters in verband hiermede een dertiental soorten kruisen, welke soorten hij in sommige gevallen weer onderverdeelt. Deze onderscheiding laten wij hier schematisch volgen:

*Gegoten ijzeren kruis op kruispunt
Benzenvaderweg — Kloosterkensweg —
Kleekampsweg.*

- I. GERECHTSKRUIS — duidt op bestaand recht of een gevallen uitspraak, o.a.
a. Galgkruis
b. Grenskruis
c. Overdrachtskruis
d. Overheidsteken
e. Vrijkruis.
- II. MARKTKRUIS — geeft de plaats van de markt (en/of kermis) aan; ook kermiskruis.
- III. PREEKKRUIS — het kruis, waaronder gepreekt werd of waarbij afkondigingen werden gedaan.
- IV. BEGRAFENISKRUIS — opgericht op de nachtelijke halteplaatsen bij begrafenistochten, die (bij hooggeplaatste personen) soms dagen duurden.
- V. WONDERKRUIS — ook: predikend of omziend kruis, opgericht op plaatsen, waar een wonderlijk voorval had plaats gevonden.
- VI. DWAALKRUIS — het kruis als wegwijzer.
- VII. PROCESSIEKRUIS — werd aangedaan door de processie; soms aan de grens van dorp of parochie.
- VIII. HAGELKRUIS — kruis tot afweer van hagel of ander voor de oogst ongunstig weer (soort devotiekruis).
- IX. MOORDKRUIS — opgericht op een plaats, waar eens een moord of doodslag werd gepleegd.
Ook wel genaamd zoen- of boetekruis, geplaatst als uitwendig teken van genoegdoening of verzoening door moordenaar of diens familie (bloedwraak).
- X. DEVOTIEKRUIS — zuivere uiting van volksgeloof, openbare belijdenis. Godsvrucht is meest voorkomend motief tot oprichting.
o.a. a. weenkruis
b. offerkruis
c. armenkruis
d. votiefkruis
e. pestkruis.
- XI. MEMORIEKRUIS — herinnering aan gebeurtenis (droef of blij).
- XII. KERKHOFKRUIS — op kerkhof, soms aan of naast de hoofdingang van de kerk, ter aanduiding van de begraafplaats — als beschermend teken der verlossing.
- XIII. COMBINATIEKRUIS — in combinatie met andere tekens, ter opwekking van deugden (b.v. spijkerbomen).

Verder is er in de litteratuur sprake van geloofs-, evangelie-, sacraments-, sterf-, graf-, belofte-, dank-, missie-, machts-, vrijheid- en Calvariekruisen,

welke alle op een of andere wijze met de bovenstaande soorten kruisen in verband kunnen worden gebracht. Aan deze reeks zouden we het „ongelukskruis” nog willen toevoegen. Vroeger plaatste men immers ook 'n kruis op de plaatsen, waar ongelukken waren gebeurd. In de Limburgse mijnen zette men deze traditie voort door met „'t biele” een kruis in „enne sjtiel” uit te hakken of door er met „'t sjpitsiezer” een in de steen nabij de plaats van een dodelijk ongeval te groeven. In dit verband wordt opgemerkt, dat het rond 1910 op o.a. de mijn Laura nog de gewoonte van de mijnwerkers was om vóór de afdaling vóór een groot, in het schaftlokaal gehangen kruis, ootmoedig om een „Glück Auf” te verzoeken. De „badknech” had tot taak voor te bidden. Het schaftlokaal noemde men ook wel de „Betstube”. Nog slaat menig mijnwerker een kruis voordat hij met de lift naar beneden gaat, zoals ook vele anderen doen bij de aanvang van een gevaarlijk of moeilijk werk.

De rol van het heidendom.

Het moge vreemd klinken, maar velen zijn de mening toegedaan, dat de aanwezigheid van kruisen langs de wegen oorspronkelijk te danken is aan heidense opvattingen. De heidenen legden voor de kruiswegen of driesprongen een groot ontzag aan de dag. In het oude volksgeloof ontmoetten geesten, spoken en demonen elkaar bij voorkeur op kruispunten. Het was geen wonder, dat de eerste Christenen hun ingewortelde angst niet zonder meer van zich af konden schudden. Paus Leo III b.v. onderkende deze moeilijkheid in 779 door het wenselijk — en tactisch — te achten, dat voortaan op tref-

*Karakteristiek kruis gecombineerd met
Mariabeeld (in nis) op kruispunt
Esschenweg—Tervierenweg.*

Houten kruis met vlieger,
hoekpunt Heulsstraat—Kampstraat.

plaatsen nabij wegkruisingen kruisen zouden worden geplaatst.

Belangrijk is in dit verband, dat onze voorouders hun doden bij voorkeur bij wegkruisingen ter aarde bestelden. Dat het op deze plaatsen „spookte” is gemakkelijk te begrijpen.

Kelten, Germanen en Romeinen hadden bijzondere verering voor de kruiswegen. De eerstgenoemde volkeren onderhielden er het contact met de geesten. De laatstgenoemden, die nogal praktisch van aard waren, plaatsen hun grens- en meetstenen op de belangrijkste punten en stelden ze onder bescherming van hun goden. De Romeinen kenden aan de kruispunten uit militairistisch en economisch oogpunt grote waarde toe, hetgeen een bovennatuurlijke bewaking noodzakelijk maakte.

Interessant is ook de vroegere gewoonte om de plaats, waar een vermoorde werd begraven, met een of meer stenen af te dekken om de geest van de vermoorde te verhinderen op een voorbijganger wraak te nemen. Uit veiligheidsoverwegingen wierp ieder, die langs het graf kwam, er nog een steen bij, zodat uiteindelijk een flinke steenhoop ontstond. Een en ander wil uiteraard niet betekenen, dat al onze kruisen op zulke stenen of steenhopen zijn geplaatst. Gelukkig zijn verreweg de meeste onzer huidige kruisen uit pure devotie tot stand gekomen.

De vorm.

De vorm der kruisen verdient nog de aandacht. Er bestaan stenen, houten, ijzeren en betonnen kruisen. De ijzeren kunnen worden onderscheiden in gegoten en gesmede kruisen. De minder voorname gegoten en betonnen tekenen stammen uiteraard

Houten kruis met halve vlieger op hoekpunt Heerlerbaan—Wienweg (hartvormig plaatje ligt op de grond).

uit de jongste geschiedenis. Menig kruis heeft een „dak” en sommige worden door een „vlieger” geruggesteund.

(Wordt vervolgd)

O. VANDEBERG

De heilsgeschiedenis in onze streek

Wanneer het spreekwoordelijk gezegde waarheid bevat, dat de wens de vader van de gedachte is, moeten we bij de bespreking van het onderwerp, dat ons hier hedenavond tezamen gebracht heeft, wel bijzonder op onze hoede zijn. ¹⁾ Het is n.l. zo, dat eenieder van ons, de een minder, de ander meer concreet en positief, een betoog verwacht of hoopt te verwachten, waarin aangetoond wordt, dat onze streek reeds vroegtijdig de invloed van de christelijke levensopvatting zou hebben ondergaan niet alleen, maar tevens de blijvende consolidering ervan in zich zou hebben opgenomen. Iedereen weet nog wel van zijn vaderlandse geschiedenis, eventueel kerkgeschiedenis zich te herinneren, dat romeinse soldaten en romeinse handelslieden ons de nieuwe geloofs-beginselen zouden hebben gebracht. En we laten er onmiddellijk op volgen, dat St. Servaas reeds rond het jaar 350 hier bisschop was. Allemaal goed en wel: maar wat willen we hiermee eigenlijk bewijzen? Zulke gegevens bevatten slechts een *gedeelte* van de historische waarheid. Het feit, dat b.v. romeinse soldaten en handelslieden dragers kunnen geweest zijn van de christelijke gedachte, kan op zich wel *waar* zijn, maar wat betekent dit gegeven concreet nu b.v. voor de romeinse vicus Coriovallum? Laten we er onmiddellijk op volgen, dat noch in Heerlen noch in de naaste omgeving enig spoor van christendom, onder welke vorm dan ook, bekend is.

U ziet, geachte toehoorders: *het vraagstuk* van onze missionering wil ik op *historische gronden benaderen*. Het ligt niet op mijn weg ook maar enige bewijs aan te dragen voor de Genadebedeling, die hierin een rol gespeeld heeft: waarom b.v. de Italianen op dit punt zo bevoorrecht zijn geworden en onze voorouders niet.

We mogen anderzijds niet uit het oog verliezen, dat ook de Evangelieverbreiding Gods werk is geweest in mensenhanden en wat mensenhanden in het verleden tot stand hebben gebracht, is nu eenmaal voorwerp van

1) Inlciding gehouden voor de Bijbelcursus van de St. Annaparochie, Heerlen, november 1961.

studie, dat tot het terrein van de wetenschappelijke geschiedbeoefening behoort.

Willen we derhalve ons onderwerp op verantwoorde wijze benaderen, dan dienen we ons te wapenen met de hulpmiddelen, die de geschiedkundige wetenschap ons aan de hand doet n.l. de geschreven bronnen en de archeologie of hetgeen ons uit opgravingen bekend is geworden. Wij mogen en moeten hierbij te rade gaan bij geleerden, die in deze materie hun sporen verdiend hebben. Zij immers hebben de resultaten van hun onderzoekingen in boekwerk en tijdschrift vastgelegd, waarop we rustig mogen voortbouwen zonder ons kritisch inzicht te verwaarlozen. Ik zal dan ook in mijn uiteenzetting herhaaldelijk namen vermelden van personen, die als erkende specialisten in deze materie een toonaangevende stem voeren.

En dan kan ik al meteen starten met de verwijzing naar een zeer onlangs verschenen artikel in „De Maasgouw”, waarin onze scherpzinnige historicus pater Munsters een uitstekend relaas heeft gepubliceerd over „Archeologisch kerkhistorische problemen te Born”; me dunkt : we blijven dan dicht bij huis. Aan zijn gedachtengang ontleen ik het volgende. „Omtrent de oudste geschiedenis van het christendom in onze streken zijn we helaas maar zeer spaarzaam ingelicht en bij gebrek aan documenten is niet te verwachten, dat dit in de toekomst veel zal verbeteren. De weinige en dikwijls nog moeilijk te begrijpen bronnen zijn hoofdzakelijk van *archeologische* aard: begraafplaatsen, kerkfunderingen, planologische gegevens. Voegen we daarbij dan nog de mededelingen omtrent de *oude kerkpatronen*, dan is ons arsenaal waarmee we de plaatselijke en zelfs de gewestelijke kerkgeschiedenis opbouwen, vrijwel uitgeput. *Schriftelijke bronnen* vóór het jaar 1000 staan maar hoogst zelden tot onze beschikking. Met des te meer waakzaamheid dienen we de genoemde bodemsporen te beschermen en te bewaren en bij eventueel onderzoek met uiterste nauwkeurigheid na te gaan en te ontleden om er zoveel mogelijk profijt van te trekken”.

Met deze ziensblik in de afweging van de onderlinge kennisbronnen over ons vroege christendom is tevens de indeling aan de hand gedaan van het materiaal, waarop ons betoog steunt en alleen maar kán steunen, met radicale uitsluiting van legende, vrome verhalen of hetgeen als *subjectieve* kennisbronnen hiermee gelijk staat. Neen: we houden ons strikt aan de *objectieve* kennisbronnen m.a.w. aan materiaal, dat in zich niet liegt of zelfs gegevens bevat, dat constructief past in de causale ontwikkelingsgang der feiten.

Stelt u voor : het gebied tussen Nedermaas en Nederrijn ten tijde der romeinse overheersing. Het was nu eenmaal zó, dat de oorsprong en de verbreiding van het christendom in feite niet denkbaar is zonder het bestaan van het reusachtige romeinse imperium. De Voorzienigheid heeft kennelijk de beroemde periode van de pax romana gebezigd, ingepast in het schema van de christianisering van Westeuropa. De keizer van Rome heerste evenzeer over Palestina als Gallië en het Rijnland, evenzeer over Noordafrika als Brittannië en de Donaulanden. Eenzelfde munt-eenheid, eenzelfde bestuurstaal, eenzelfde legermacht, eenzelfde wegen-

stelsel, eenzelfde gelijkgerichte economie en tenslotte eenzelfde infiltrering van leefgewoonten en cultuuruitwisselingen beheersten dit enorme rijk. Het is sindsdien nimmer meer in Europa vertoond, wat romeins vernuft tot stand gebracht heeft. Laat ik terloops vermelden de aanwezigheid in Heerlens bodem, aan de Kruisstraat—Coriovallumstraat, van het typisch romeins thermengebouw: een onomstotelijk bewijsstuk van romeinse cultuurinvloeden.

Binnen dit uitermate gunstige klimaat krijgt nu het christendom zijn kansen. Het zal zich inderdaad bedienen van diverse bestaande mogelijkheden zoals het wegensstelsel en later de romeinse bestuursindeling i.v.m. de bisdommenindeling.

Vanuit Zuidgallië: de oudste dochter der Kerk, vernemen we nu een *stem op papier*, die voor ons betoog van het grootste gewicht is. Die stem is van niemand minder dan St. Ireneus, bisschop van Lyon (Lugdunum). Wat was dat voor een man en wat heeft hij ons te zeggen.

Professor Griffe deelt ons in zijn eerste boekdeel: *La Gaule Chrétienne à l'époque romaine*, 1957, p. 34—35, mede, dat we in Ireneus een missie-bisschop moeten zien, een volbloed Griek, afkomstig uit Kleinazië en wel uit dat gedeelte, waar de christelijke godsdienst zeer floreerde en waar men de herinneringen bewaarde aan de apostolische tijden. Hij was hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit Smyrna, geboren ± 135. Ireneus zou de oude bisschop Polycarpus nog goed gekend hebben, die zelf weer de apostel Johannes gekend had. U ziet : Grieken missioneerden Zuid-frankrijk.

Ireneus zegt nu in zijn geschrift : *Adversus haereticos*, I, X, 2, dat hem christengemeenschappen in Germanië bekend zijn. Nu rijst al direct de vraag : wat mogen we voor die tijd onder „*Germanië*” verstaan en waar bevonden zich die christengroeperingen dan? Germanië was toen verdeeld in 2 delen, zo iets als bij ons Noord- en Zuidlimburg.

In de Bonner Jahrbücher van 1926 publiceerde H. Friedrich een zeer uitvoerig artikel over „*Die Anfänge des Christentums und die ersten Kirchengründungen in römischen Niederlassungen im Gebiet des Nieder- und Mittelrheins und der Mosel*”. Hierin adopteert hij ofwel voor Keulen of voor Strassbourg. Met de protestantse scherpzinnige kerkhistoricus Harnack interpreteert hij de belangrijke Ireneuspassage ten aanzien van rijnlandse romeinse *burgerlijke* nederzettingen en hiervoor komen voor die tijd alleen Keulen en Strassbourg in aanmerking. Tot zover de bewijsvoering op grond van een *geschreven* tekst.

Begin der dertiger jaren ondernam de toen toonaangevende archeoloog, tevens directeur van het Römisch-Germanisch Museum te Keulen, groot-scheepse opgravingen onder de St. Severin te Keulen, in het zuidelijkste gedeelte der stad. Hetgeen toen aan het daglicht is gekomen, is door de hierbij geïnteresseerde instanties, tot en met het Vaticaan, met de grootste attentie gevolgd. Professor Fremersdorf legde in diverse opgravings-campagnes een „*cella memoriae*”, een gedachteniskapel open, omgeven door een uitgestrekt grafveld met uitermate kostbare gegevens, dagtekenend vanaf de 1e — 3e eeuw.

Men meende de sleutel van de tekst van Ireneus gevonden te hebben en

hield het ervoor, dat hier, even buiten de romeinse stadsmuur van Keulen, de bewijsstukken aan het daglicht gekomen waren voor die langgezochte christengemeente in Germanië tegen het einde der 2e eeuw. Deze opgravingen zijn blijvend geconserveerd en voor het publiek te bezichtigen.

Totdat onze tegenwoordige grootmeester der rijnländse archeologie, dr H. v. Petrikovits, directeur van het Landesmuseum te Bonn, de door Fremersdorf gedane vondsten aan een nieuwe en m.i. gefundeerde critiek heeft onderworpen. We kunnen zijn bewijsvoering tegen de thesis van Fremersdorf in het kort in 3 punten samenvatten:

- 1) niet alle christengraven zijn oost-west georiënteerd;
- 2) christengraven hebben óók bijgaven;
- 3) de *lijkbegraving* zette in vanaf de 2e helft der IIe eeuw tot de helft van de IIIe eeuw, óók voor de heidenen.

Voorts zijn onder de dom van Xanten christengraven gevonden, die naar romeinse zeden langs de straat en niet volgens de oost-west-richting georiënteerd waren.

Von Petrikovits heeft met deze interpretatie de opgravingen onder de St. Severin door de historische critiek gezeefd, waarmee de bewijskracht van Fremersdorf is afgezwakt. Volgens v. Petrikovits zette het christendom in de 2e helft IVe eeuw eerst goed door, hoofdzakelijk in de *steden*; het heidendom handhaaft zich op het platteland en met name in de Eifel tot einde IVe eeuw. Eveneens volgens hem moet de St. Gereon te Keulen de meest belangrijke laat-romeinse kerk zijn, die we tot nu toe kennen uit het gehele Rijnland.

U ziet, geachte aanwezigen, Keulen, de hoofdstad van Nedergermanië, blijft in elk geval de plaats, waarop de archeologen hun zoeklicht gericht houden met betrekking tot ons onderwerp.

Met die tweede helft IVe eeuw belanden we vanzelf bij onze *St. Servatius* (volgens de teksten Sarbatios). Over deze veel besproken figuur is vóór de laatste oorlog een proefschrift verschenen van dr B. Vlekke. Zoveel is zeker, dat het bestaan van een rondreizende missiebisshop Sarbatios historisch vaststaat.

Historisch zeker is ook het feit, dat hij het concilie van Rimini (359) bijwoonde, waar de dwaalleer van Arius, die de godheid van Christus loochende, veroordeeld werd en dat hij bisschop van Tongeren is geweest en later uit deze stad naar Maastricht is getrokken. De romeinse geschiedschrijver Ammianus Marcellinus deelt nog mee, dat Sarbatios te Maastricht, anno 357 een samenkomst had met keizer Juliaan de apostaat, komende van Keulen en „per Juliacum petens” over Coriovallum. Sarbatios was ook weer een oosterling, die naar onze streken was getrokken om de mensen te bekeren. Dit is alles, wat we met zekerheid weten. Het feit evenwel, dat Sarbatios langs de grote heerbaan Keulen—Tongeren *Heerlen* passeerde, houdt in het geheel *niet* in, dat er hier toen bekeerde heidenen leefden.

Integendeel: de hardnekkigheid, waarmee het heidendom zich bij onze voorouders, zeker buiten de steden, handhaafde en — schrik niet — tot diep in de 6e eeuw, moet ons de illusie ontnemen, dat van een vroegtijdige algemene christanisering sprake zou kunnen zijn. U moet u niet

voorstellen, dat, al weten we dan ook van het bestaan van Sarbatios af, deze missiebisshop b.v. een afgebakend bestuursgebied zou bereizen. Zijn activiteit en die van zijn opvolgers beperkte zich tot de steden met naaste omgeving.

Toen katholiek Nederland *Willibrordus* tot patroon uitriep ingevolge een besluit van ons episcopaat, zijn in de pers stemmen opgegaan, die voor onze Sarbatios opteerden. Toch is in deze historische gang van zaken zóveel zeker, dat Servaas echt niet zijn arbeidsveld over een aanmerkelijk deel van Nederland heeft uitgestrekt. Wél is waar, dat hij de *vroegst* bekende missiebisshop is op vaderlandse bodem, maar dit alleen geeft nog niet het recht om een titel te verlenen van *nationale* strekking.

In dit verband vermeld ik, dat nog onder keizer Constantijn de Grote te Neuss (Novesium) een altaar werd opgericht voor de godin Isis. En waar men te Keulen de St. Gereon bouwde, was nog na 345 een heidense cultusplaats in gebruik.

De eerste rangs kerkhistoricus dr de Moreau uit Leuven publiceerde in zijn eerste deel *Histoire de l'Eglise en Belgique* (waarin hij ook onze streek behandelt) een „*Indiculus superstitionum et paganiarum*” m.a.w. een handboek voor dagelijks gebruik van bijgelovige en heidense praktijken, dagtekenend uit de *eerste helft van de 6e eeuw* en waarin een dertigtal gevallen worden opgesomd, sommige van grof bijgeloof b.v. het vereren van bomen en het offeren van dieren aan z.g. heilige bomen; de verering van stenen; het offeren in de buurt van fonteinen; het dansen in de kerken; het vereren van de maan. En al spreken vele romantische berichten van het omkappen van heilige bomen, het verwoesten van heidense altaren en tempels door de missionarissen of zelfs van rijkswegen (Karel Martel in 734), toch is anderzijds bekend, dat paus Gregorius in het jaar 601 aan Augustinus, de apostel van Engeland, de raad gaf meer tactisch te werk te gaan, de tempels der afgoden niet te verwoesten, maar ze te zegenen, altaren erin op te richten, relikwieën te plaatsen en ze tot de eredienst van de ware God geschikt te maken, opdat het volk naar zijn vertrouwde bedplaatsen blijve komen. Ook moet men daar de heidense feesten vervangen door de viering van de kerkwijding of heiligen, waarvan ze de relieken bevatten.

Na de terugwijking van het romeinse gezag treden we in de duistere en zeer moeilijke *periode der merovingen*. We hebben allemaal wel gehoord van de frankenkoning Clovis of Chlodwich, te Reims gedoopt door Remigius. We moeten zulke gebeurtenis — want dat was het — evenwel anders verstaan als we dat zouden willen. Professor Schieffer geeft hiervan een scherpzinnige duiding in zijn boek: „*Winfrid Bonifacius und die Christliche Grundlegung Europas*”, Freiburg 1954. Hij zegt ervan, dat „*das sittliche Moment im Christentum hat dabei keine Rolle gespielt. Die Betonung dieser Seite der Religion ist erst ein Produkt der letzten Jahrhunderte*”.

Blijven we nu wat dichters bij huis, dan zien we samenvattend, het volgende gebeuren.

(Wordt vervolgd)

L. VAN HOMMERICH

Middeleeuws aardewerk

NIEUWE VONDSTEN : GROTE FRAGMENTEN VAN TWEE KANNEN.

Alvorens een poging te doen deze fragmenten, waarvan helaas hals en rand ontbreken te determineren, volgt hier ter verduidelijking een kort overzicht van de ontwikkelingsgang van het middeleeuws aardewerk, zoals dat in onze streken is voorgekomen.

De ondergang van het Westromeinse rijk ging gepaard met een vloedgolf van germaanse invallen en andere volksstammen, die in 406 n. Chr. de Rijn overschreden en de industrie en handel van Noordgallië en onze streken een zware slag toebrachten. Dit betekende op de eerste plaats het einde van de terra sigillata-industrie, althans van het fraaie kunstzinnige aardewerk, dat eeuwenlang de galloromeinse markt had beheerst. Wel werd er tussen 425 en 450 n. Chr. in de Argonnen en de franse Ardennen een terra sigillata gefabriceerd, die van mindere kwaliteit was en gallo-romeinse vormen in stand hield, versierd met christelijke radstempel-motieven, het Christusmonogram, de druiventros, de kelk en de duif, maar met de glorie-tijd der terra sigillata-industrie was het definitief afgelopen.

In de overgangstijd, die nu volgt, alvorens wij namelijk vaste centra van middeleeuwse aardewerkproducten kunnen bespreken, vinden wij in de VIe eeuw nog het gewone vaatwerk in roodachtige en ruwe klei, grote schalen, kommen en potten die in de begraafplaatsen voorkomen, verder verschijnen verschillende variaties van kleine dubbelkegelvormige urnen, die het zo typische aardewerk vormden der merovingische kerkhoven en als zodanig in de loop der VIe en VIIe eeuw weinig vormverandering ondergingen.

De begraafplaatsen waren eigenlijk in de eerste eeuwen de zuiverste bronnen der keramische evolutie. Immers de bijgaven, die vooral in de vorm van kruiken, potten en schalen met „voorraden voor het hierna-maals” de overledenen werden meegegeven, stelden de archeologen later in staat de oorsprong en de ontwikkeling van deze keramiek nauwkeurig na te gaan. Moeilijker werd het natuurlijk, toen met de opkomst van het christendom dit gebruik langzamerhand verdween; zulks was in de 8e eeuw n. Chr. practisch reeds het geval. Waar echter de grafvondsten ontbraken, kregen de onderzoekers, vooral in de 20e eeuw, een nieuw hulpmiddel in de talrijke pottenbakkersovens, die op vele plaatsen uitgegraven werden en wier produkten zorgvuldig onderzocht werden. Ook als vergelijkingsmateriaal met eventuele grafvondsten, boden zij een dankbaar arbeidsterrein, zo niet voor de oplossing, althans voor de grondige bestudering en een beter begrip van de vaak zo moeilijke keramische problemen.

Het middeleeuws aardewerk nu, van Rijn- en Maasstreek, kent verschillende centra, elk vertegenwoordigd door hun typische produktie. Het is

zeer omvangrijk, gezien het aantal ontdekte ovens, te beginnen met die van de Rijnstreek tot de zeer merkwaardige vondsten te Brunssum en Schinveld in Zuidlimburg.

Wij kunnen in een korte samenvatting de volgende groepsverdeling vaststellen :

- 1) Badorfer aardewerk (8 — 9e eeuw n. Chr.) verdrongen door:
- 2) Pingsdorfer aardewerk (9e eeuw n. Chr. — einde 12e eeuw) ook te Brunssum en Schinveld gevonden.
- 3) Primitief aardewerk de z.g. Kogelpotten (tegelijk met Pingsdorfer waar, 9e — 13e eeuw n. Chr.).
- 4) Aardewerk met spaarzaam glazuur (9e — 14e eeuw n. Chr.).
- 5) Geribbelde waar — vroeg steengoed, Brunssum (13e — 14e eeuw n. Chr.).

Daarna komt het steengoed in gebruik het z.g. Grès (Keuls aardewerk) en de Jacobakannetjes (Siegburger aardewerk).

1) *Badorfer aardewerk.*

Zo genoemd naar het plaatsje Badorf, gelegen een twintigtal kilometers ten zuiden van Keulen. Het was samengesteld uit vrij fijne aarde en werd op de draaischijf vervaardigd. De versiering bestond uit eenvoudige vierkantjes en driehoekjes, die met behulp van een radje waren aangebracht. Onder de lopende typen kan men vooral vermelden: kannen met één oor, flessen met vrij nauwe hals en amphoren met eivormige buik, voorzien van twee oren.

2) *Pingsdorfer aardewerk.*

Tegen het midden der 9e eeuw kwam dit aardewerk in gebruik, genoemd naar het plaatsje Pingsdorf, in de nabijheid van Badorf gelegen. De produkten zijn vrij onverzorgd van vorm en versierd met een grillig ornament van roodachtige verf, die ruwweg met een verfkwas over de oppervlakte van de wand werd gestreken.

Een nieuw verschijnsel bij het Pingsdorfer aardewerk was de gegolfde, uitgeknepen standring. Ook vertoont het soms gelijkenis met de late Badorfer waar door de radstempelpersiering die op het vroege aardewerk nog voorkomt.

Het Pingsdorfer aardewerk is dunwandig en hard gebrand. De kleur is overwegend hel geel (behoudens de versiering). Het produkt was bestemd voor de export en op de draaischijf vervaardigd. Onder de oudste typen komt vooral het amphoor voor, met eivormige buik, handvormige oren en soms een korte tuit.

3) *Primitief aardewerk, de z.g. kogelpotten.*

Na de invallen der Noormannen, tussen de jaren 879 en 891 n. Chr., met als gevolg de enorme verwoestingen, ging de levensstandaard sterk achteruit. Dientengevolge lag het voor de hand, dat de economische ontwrichting de fabrikatie bevorderde van een produkt, dat zich aan de

tijdsomstandigheden aanpaste, derhalve primitief, ruw en goedkoop was. Deze potten werden waarschijnlijk niet in werkplaatsen vervaardigd, gespecialiseerd voor de export, maar in lokale bedrijfjes. De „kogelpotten” werden met de hand gevormd en slecht gebakken bij een vrij lage temperatuur. Zij behoren doorgaans tot het blauwgrijze aardewerk evenals de voorraadspotten. De kleur der aarde bepaalt de naamgeving. Zij is helgrijs en heeft een blauwachtige schijn. Naar de oppervlakte toe wordt de blauwe schijn intensiever en daardoor overwegen ook de blauwe kleurschakeringen, die aan de buitenkant donkerder zijn dan aan de binnenkant. De aarde is harder gebrand dan bij Badorfer waar, maar weker dan bij de Pingsdorfer. Na verloop van tijd worden de „kogelpotten” harder gebakken en tegen het einde der 12e eeuw en in de 13e eeuw is de hardheid van het produkt bijna gelijk aan die van het Pingsdorfer aardewerk. De „kogelpotten” der blauwgrijze waar hebben een zacht profiel, uitgebogen rand en afgeronde lippen. Karakteristiek voor deze potten zijn de *brandsporen* op de buitenkant. Zij werden namelijk geplaatst op een open vuur, daar zij door hun kogelvorm nooit konden omvallen. Deze brandsporen ontbreken volkomen bij de Pingsdorfer typen, zodat men mag aannemen, dat de *kogelpotten voornamelijk gebruiksaardewerk* was, het Pingsdorfer produkt daarentegen een fijner soort aardewerk.

Tot de blauwgrijze waar worden ook de kogelpotten gerekend, die niet de naamgevende karakteristieke blauwgrijze klei vertonen, maar een meer heldere tot witachtige-grijze, met helder tot donkergrijze binnenste en buitenste oppervlakte. Dit onderscheid tussen aarde en bakproces zou wel eens een aanwijzing kunnen zijn, een bijzonder teken, waardoor zich bepaalde pottenbakkersovens kenmerken.

De kogelpotten kan men naar de aard hunner randvorming in verschillende groepen onderscheiden. De groepsindeling zou echter hier te ver voeren.

4) *Aardewerk met spaarzaam glazuur.*

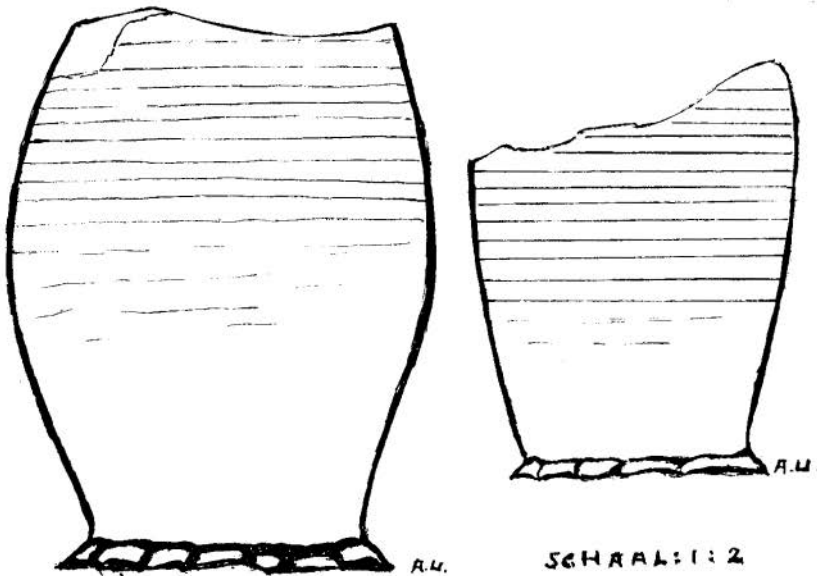
Tegen het midden der 9e eeuw verschijnt tegelijkertijd met de „kogelpotten” en de Pingsdorfer waar een nieuwe categorie, de „keramiek met spaarzaam glazuur”. Het baksel en de aarde schijnen de traditie van het Badorfer aardewerk voort te zetten, ook de lensvormige bodem vinden we hier veelal terug. Het glazuur is loodhoudend, hel geel of oranje-kleurig, zelden groen en „spaarzaam” aangebracht op een klei, die geelachtig of rose is aan de oppervlakte, hel grijs of witachtig op de breuken. Sporen van het glazuur zijn meestal nog te zien op de schouder der potten of op de binnenste of buitenste oppervlakte van de lip, maar het glazuur binnen de kommen heeft het best weerstand geboden aan de tand des tijds. Sommige exemplaren hebben een radstempelversiering. Onder de meest gangbare vormen kan men vermelden kommen met kraagrand en ingeknepen voetjes, potten met eivormige buik en gestroomlijnde hals, kruiken met twee oren en afgeronde buik, met ingeknepen voetjes, een kraagrand en soms een platte uitmonding.

In Nederland verdwijnt dit aardewerk van de markt in de loop van de

13e eeuw, alleen in het dal van de Maas zet het zijn ontwikkelingsgang voort tot midden in de 14e eeuw. Misschien, dat enige ateliers in *Limburg* hebben gewerkt en klei gebruikten van weinig ijzeroxydegehalte, van lokale oorsprong of geïmporteerd uit Westerwald.

5) *Aardewerk met geribbelde wand* (vroeg steengoed — Brunssum).

Dit aardewerk, dat wij aan de hand der jongste vondsten te bepalen hebben, is als steengoed hard gebakken. Wij kunnen hier spreken van een nieuwe keramiek, die zich zowel wat klei, baksel, behandeling van de oppervlakte en vormgeving betreft, duidelijk van de Pingsdorfer en de blauwgrijze waar onderscheidt.¹⁾ Voor de eerste keer verschijnt hier soms leemglazuur, donker roodbruin van kleur. Vaak is de oppervlakte slechts in vlekken ermee bedekt. Het aanbrengen van het glazuur gebeurde meestal door onderdompeling van het vaatwerk, want vaak kan men zien, dat in de binnenste oppervlakte het glazuur in slierten en banen van de rand afgevoeid is.

SCHAAL: 1:2

Bijzonder karakteristiek is de voorliefde voor een horizontale indeling van de wand door middel van ribbels. Deze waar brengt hiermee nieuwe keramische stijlprincipes in toepassing, die in de 2e helft der 12e eeuw in gebruik kwamen en eerst in de 1e helft der 13e eeuw domineren. Ook de late Pingsdorfer en blauwgrijze waar worden hierdoor beïnvloed.

Onze nieuwe vondsten, fragmenten van twee kruiken, kunnen zowel wat de geribbelde wand als wel de donkerbruine leemglazuur betreft, tot het vroege steengoed gerekend worden; het harde baksel (1300 °) met zijn metaalachtige glans doet uiterlijk denken aan het latere steengoed, Grès, ofwel Keuls aardewerk.

Dit vroege steengoed nu, naast de latere Pingsdorfer waar zijn de verrassende resultaten geweest van vele opgravingen, waarbij de pottenbakkersovens van Brunssum en Schinveld een grote rol hebben gespeeld. Het is zeer waarschijnlijk dat dit aardewerk uit een der ovens van Brunssum afkomstig is. Ofschoon hals en rand aan beide kannen ontbreken kon bij een ervan de ooraanzet vastgesteld worden, zodat wij voor de vorm kunnen verwijzen naar Periode IV, Brunssum II. 2)

Alvorens dit artikel te besluiten dienen wij nog de bekende *Jacobakannetjes* te vermelden, die rond 1350 in gebruik kwamen en tot het licht grijze ongeglaazuurde *Siegburger* aardewerk behoren. De gedrongen vorm van het eerste steengoed heeft nu de invloed ondergaan van de gothiek, de voorliefde van de slanke sierlijke vorm. Nog een stap verder en wij zullen op keramisch gebied een veiliger terrein betreden. Immers de slanke modellen der kannetjes leiden ons naar de schilderijen der vlaamse Primitieven der 15e eeuw, waarop afbeeldingen van dit soort aardewerk een betrouwbare gids zullen worden voor de juiste datering van latere middeleeuwse keramiek.

A. ULRICH

-
- 1) *A. Hernbrodt* : Der Husterknupp. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters. Köln 1958, 91.
 - 2) *A. Bruyn* : Die mittelalterliche Töpferindustrie in Brunssum; in : Berichten van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek. Jrg. 9 — 1959, p. 139—188. Bij de opgravingen werden IV periodes vastgesteld met verschillende produktie. Ook werd wat de ligging en het tijdstip betreft, onderscheid gemaakt tussen Brunssum I en Brunssum II. Brunssum II zou met de produktie begonnen zijn in het begin der 13e eeuw en eindigt in de 14e eeuw. Vgl. afb. 38, blz. 177, vorm onderaan links met rechte hals en lage ooraanzet.

HISTORISCHE KRING HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor beoefenaars en vrienden van de historie van oostelijk Zuidlimburg

Bij het afscheid van Burgemeester van Grunsven 1926-1961

Het burgemeesterschap van de heer M. van Grunsven is de historie ingegaan. Het was voor Heerlen een belangrijk tijdperk door de groei en ontwikkeling, die deze gemeente beleefde, maar ook door wat ze onderging tijdens de duitse bezettingsjaren en de bevrijding door de Amerikanen.

De taak van de burgemeester bij zijn ambtsaanvaarding op 16 mei 1926 was duidelijk op de toekomst gericht en minder verbonden met het verleden. Niettemin is dit terrein van zijn bestuursbeleid niet verwaarloosd geworden. Ten aanzien van de verzorging der plaatselijke historie was reeds een grondslag gelegd door de oprichting van een *oudheidkamer* met ingang van 1 januari 1922. Als conservator werd de heer P. J. M. Peters benoemd (1922—1940).

Daarop is voortgebouwd. Uit zijn ruim 35-jarig bestuur zijn enige topfeiten te vermelden, die getuigen van een constructief beleid. Daar is vooreerst de totstandkoming van een *centrale gemeentelijke archiefbewaarplaats* in verband met de bouw van het nieuwe raadhuis in 1937. Deze maatregel heeft indirect onze plaatselijke en regionale geschiedbeoefening in het goede spoor gebracht. Niet alleen werd het Heerlens oudarchief in een technisch verantwoorde en brandvrije opbergingsruimte met moderne outillage gehuisvest. De gemeenteraad ging, in verband hiermee, tevens over tot de benoeming van een stadsarchivaris, die het beheer kreeg over het Heerlens archief. Na het overlijden van museumconservator Peters, begin januari 1940, besloot het gemeentebestuur museum en archief tot één dienst te verenigen.

Ingevolge de Instructie van de gemeente-archivaris konden nu ook ver-

In het midden : de scheidende burgemeester

spreid geraakte archiefbestanddelen bijeengebracht worden of door middel van reproductie in bestaande leemten worden voorzien.

Met de instelling van een oudarchiefdienst konden, overeenkomstig de geldende bepalingen der Archiefwet, de archieven tevens voor belangstellenden ontsloten worden en ter inzage gelegd.

Uit deze bezoekers vormde zich stilaan een kern van blijvende geïnteresseerden, die op 4 april 1945, in de Archivariskamer in vergadering bijeen, besloten tot *de oprichting van de historische Kring „Het Land van Herle”*. Het werk van deze Kring ondervond van de oprichting af de daadwerkelijke steun van het gemeentebestuur. Toestemming werd gegeven om de maandelijkse vergaderingen en andere vormen van actie in de Archivariskamer te houden. Bovendien draagt de gemeente Heerlen ruimschoots bij in de exploitatiekosten van ons periodiek „Het Land van Herle”, dat sinds 1950 verschijnt. De financiering van onze kostbare jubileumuitgave 1950—1960 is geslaagd dank zij o.m. de ruime steun vanwege de gemeente Heerlen.

De nieuwe archiefbewaarplaats genoot herhaaldelijk de persoonlijke belangstelling van de burgemeester. Vermelden we in dit verband, dat hij op 6 december 1944 in gezelschap van de heer Gerbrandy, de toenmalige

ministerpresident in het oorlogskabinet te Londen, een bezoek bracht aan onze dienst.

Het meest spectaculaire feit was de blootlegging van de bouwresten der *romeinse thermen*, juni 1940—41. Tijdens de opgravingen gaf de heer van Grunsven bijna dagelijks van zijn belangstelling ter plaatse blijk. Deze opgraving had tot onmiddellijk gevolg, dat het gemeentelijk museumbezit méér dan verdriedubbelde. De oudheidkamer verhuisde van de Uilestraat naar de grote tentoonstellingszaal in het nieuwe raadhuis op de bovenste verdieping. Romeins Heerlen kwam t.g.v. de ontdekking van dit unieke thermengebouw in het centrum van belangstelling van wetenschappelijke archeologische kringen in binnen- en buitenland. Zo werden op 8 september 1954 de thermen bezocht door het Comité International pour l'Etude du Haut Moyen Age Occidental, waarna in de monumentale hal van het gemeentehuis een grote ontvangst plaats vond door onze burgemeester. Voor die gelegenheid waren de thermen in samenwerking met de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek weer gedeeltelijk zichtbaar door verwijdering van het zilverzandpakket, dat deze ruïne tegen weersinvloeden beschermt.

Uit de behoefte aan een *blijvende* bezichtiging van dit merkwaardig cultuurhistorisch monument ontstond de gedachte aan de bouw van een *Thermenmuseum*. Burgemeester van Grunsven leidde persoonlijk de besprekingen hierover met de betrokken Departementsautoriteiten en andere instanties.

De grote naoorlogse bouwactiviteiten hadden een gelukkige zijde voor onze plaatselijke oudheidkunde. De gemeente was steeds bereid de verwerving van in hoofdzaak romeinse voorwerpen, die t.g.v. grondwerken aan het daglicht kwamen, aan te kopen. Daarnaast zijn grotere schenkingen zoals die van de N.V. van der Lande door persoonlijk stimulerend optreden van de burgemeester tot stand gekomen.

Op het terrein van de straatnaamgeving is mede aandacht besteed aan het plaatselijk verleden.

Vermelden we de aanwezigheid van de burgemeester op onze jaarvergadering van 29 november 1951, waarop prof. dr Fr. Fremersdorf uit Keulen het woord voerde over zijn belangwekkende opgravingsresultaten onder de St. Severin aldaar.

Voor het houden van onze bijeenkomst van 28 april 1953 waarop dr W. Reusch van het Landesmuseum Trier het woord voerde alsmede voor de Streekdag van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap op 21 april 1959 werd de Raadzaal ter beschikking gesteld.

Burgemeester van Grunsven heeft bij zijn zorgen voor de toekomst van Heerlen het verleden niet verwaarloosd.

DE REDAKTIE

Blijde inkomste van Mr Dr Charles J. M. A. van Rooy

Met ingang van 16 januari 1962 is bij Koninklijk besluit van 3 januari 1962, nr 3 benoemd tot burgemeester van de stad Heerlen mr. dr. Ch. J. M. A. van Rooy.

Tijdens een plechtige, buitengewone, Raadszitting van 20 januari werd de nieuwe magistraat door loco-burgemeester, wethouder H. J. Schutgens, als zodanig geïnstalleerd. In de hierop volgende brillante rede van dr. van Rooy zijn plannen ontvouwd, die op bestuursniveau voor Heerlen en indirect voor de oostelijke Mijnstreek grote verwachtingen in zich besloten houden.

De aanwezigheid van onze minister-president prof. dr. J. de Quay, van een viertal ministers en twee oud-ministers, van twee staatssecretarissen, van de provincie-gouverneurs in Limburg en Noordbrabant en van vele andere gezagsdragers zette bijzondere luister bij aan dit voor Heerlen historisch gebeuren.

Uiteraard worden bij zulk een gelegenheid wensen en mogelijkheden voor de toekomstige belangenbehartiging der bevolking geuit. Voor hetgeen de sector van de oudheidkunde en de geschiedbeoefening in het algemeen betreft menen wij de tolk van velen te zijn, wanneer wij hier de wens uitspreken, dat onder zijn bewind de romeinse thermen voor blijvende bezichtiging toegankelijk worden gemaakt. Heerlen zal met de realisering hiervan een historische bezienswaardigheid van de eerste rang aan de wetenschapsmensen en aan belangstellenden uit binnen- en buitenland kunnen bieden. En voor de Heerlenaren kan hiermee de waardering van hun stad, tijdens het romeins imperium bekend onder de naam Corioval-lum, gedemonstreerd worden, want slechts belangrijke romeinse neder-zettingen hadden een thermengebouw van deze allure.

Moge Gods Zegen rusten op zijn bestuur en hij zelf er de voldoening in vinden, die hij ervan mag verwachten. Wij, van onze kant, zeggen gaarne onze medewerking toe.

DE REDAKTIE.

*v.l.n.r. : mevr. van Rooy-Müller, mr. dr. Ch. J. M. A. van Rooy, burgemeester;
wethouder H. J. Schutgens, loco-burgemeester*

Over de plaats en het belang van het archief bij het historisch onderzoek

Bij het horen van het woord archief worden velen die belangstellen in de geschiedenis van hun gewest of woonplaats aanstonds vervuld van een heilig ontzag of zelfs een zekere schrik. Terwijl ze met enthousiasme werkten, zolang zij zich konden bedienen van gedrukte werken, verliezen ze ineens de moed, als het archief ter sprake komt en ze wagen zelfs geen poging tot toenadering.

Toch is dat helemaal verkeerd. Iedereen is blij als hij met geestverwanten kan spreken over een onderwerp dat hen beiden interesseert en dat geldt ook voor de ambtenaren van een archief. Ik herinner me nog zeer goed mijn eerste bezoek aan Heerlens museum en zijn vroegere beheerder, P. Peters. Ik wilde informaties hebben over een boek dat hij in een artikel had aangehaald, namelijk *Het markgraafschap Hoensbroeck* van Egidius Slanghen. Het boek bleek al een eeuw oud en niet meer in de handel, maar ik mocht het natuurlijk inzien. Ik moest gaan zitten, kreeg een sigaartje en kon vragen naar hartelust. Terecht schreef het Limburgs Dagblad bij de dood van de heer Peters, dat hij de bezoekers ontving als zijn persoonlijke vrienden en hun alles liet zien en bewonderen.

Zó gemoedelijk gaat het nu niet meer en kan het ook niet meer gaan, maar deze persoonlijke herinnering moge de lezer overtuigen, dat het geen waagstuk is, met een archief contact op te nemen. Wel zijn er grote voordelen.

Er is een tijd geweest dat men zich voor historische studie vaak beperkte tot het raadplegen, soms zelfs klakkeloos weergeven van een oude kroniek. Zulk werk is zeer gemakkelijk; het vraagt wat handigheid en een zekere literaire vaardigheid. Nu is het bezwaar dat, hoewel sommige kronieken en biografieën vrij betrouwbaar zijn, de meeste een subjektieve inslag vertonen. Nog erger wordt het, als de schrijver bij gebrek aan gegevens bij zijn fantasie te rade is gegaan of eenvoudig aan andere geschriften ontleend heeft (wij zouden zeggen: plagiaat gepleegd heeft). Een ander element waarmee men rekening moet houden, is het cliché, dat wil zeggen het gestandariseerde literaire genre. Vooral in de oude heiligenlevens speelt dat een grote rol. Men kan dus zeggen dat dergelijke teksten soms de waarheid geven, maar meestal slechts een deel daarvan. Zij vereisen daarom een minutieuze controle op betrouwbaarheid en deze wordt verkregen door een konfrontatie met betrouwbare documenten.

Trouwens vaak zullen we geen kronieken tot onze beschikking hebben. Als ik me niet vergis kan Heerlen alleen maar de zestiende-eeuwse kroniek van Peter Vygen aanwijzen. Waar halen we in zo'n geval onze informaties vandaan? Van elk gegeven, hoe onbeduidend het op het eerste gezicht ook lijken mag, en daarvoor richten we ons tot de archieven.

De archieven bevatten doorgaans betrouwbare documenten omdat we in het gewone geval te doen hebben met officiële gegevens : rekeningen (waarop vaak losse aantekeningen zijn gemaakt); brieven van functionarissen van een bepaald orgaan, met superieuren, kollega's en ondergeschikten; rapporten over toestanden of gebeurtenissen; notulen van vergaderingen; bepalingen van bestuursorganen; vonnissen van rechtskolleges en notariële akten. Hoe omvattender het archief, hoe groter de mogelijkheden.

Men moet niet menen dat dit saai lektuur is, integendeel. Men vindt in die oude papieren de weerslag van het leven van elke dag, zijn zakelijke kant, maar ook zijn menselijke, met de vreugden en tegenslagen, feesten en droeve gebeurtenissen. Om één voorbeeld te noemen. In een rijksarchief in het noorden des lands vond ik eens een brief van een weggelopen non die aan de Staten van haar gewest om onderstand vroeg in haar bitter levenslot. Bij het lezen van zo'n document krijgt men ineens een veel direkter zicht op de toestanden van sommige kloosters in de woelige dagen der Hervorming. En wat meer is, in zo'n geval begrijpt men ook iets meer van de hartstochtelijkheid waarmee een dichteres als Anna Bijns in een van haar gedichten tegen die toch eigenlijk beklagenswaardige lieden te keer ging.

Als we weten wat we verwachten mogen, moeten we nog weten waar we het zoeken moeten. Nederland kent een hiërarchie in het archiefwezen. De partikuliere archieven, die overigens niet te versmaden zijn, blijven hier buiten beschouwing. De openbare archieven ressorteren onder het ministerie van onderwijs, kunsten en wetenschappen. In Den Haag zetelt de Algemene Rijksarchivaris op het Algemeen Rijksarchief. Daar worden bewaard de archieven van de huidige regeringskolleges en hun voorgangers in vroeger eeuwen (eerste afdeling); de archieven van de vroegere koloniën (tweede afdeling) en de archieven van de provincie Zuid-Holland (derde afdeling).

Onder de Algemene Rijksarchivaris staan de Rijksarchivarissen in de hoofdsteden der provincies. Onder hen berusten alle bescheiden van de bestuursorganen van vroeger en nu in dat gewest, de notariële archieven, de rechterlijke, de oude kloosterarchieven, de registers van parochies en gemeenten (de z.g. retro-acta van de Burgerlijke Stand) en meestal ook een aantal oude familie-archieven. Zo kan men in Maastricht terecht voor de archieven van het oude Land van Valkenburg, en van de banken en parochies Brunssum, Jabeek en Schinveld; Hoensbroek; Nuth en Vaersrade; Oirsbeek en Amstenrade; Bingelrade, Doenrade en Merkelbeek; Schinnen; Kerkrade; Simpelveld en Bocholtz; Ubach over Worms en Voerendaal. Verder nog voor de kastelen Reymersbeek en Terworm. Ook is er nog een familie-archief Imstenraedt. Ik beperk me hier tot de omgeving van Heerlen. Nadere bijzonderheden kan men vinden in het werk *De rijksarchieven in Nederland*. (Uitgave van het ministerie van O.K.W., 1953.)

Min of meer los hiervan staan de gemeente-archieven. Zij zijn meestal niet ouder dan de franse tijd. Slechts de oude steden vormen daar een uitzondering op. Wel kunnen gemeente-archieven die aan bepaalde eisen

voldoen, van de minister verlof krijgen om de bescheiden die op een rijksarchief berusten en op de gemeente betrekking hebben, onder eigen beheer te nemen. In Heerlen is dat sinds enkele jaren het geval. In het gemeente-archief aldaar kan men dus de meeste gegevens voor de studie van Heerlens verleden vinden. Die rijkdom aan dokumenten is groter dan men gewoonlijk denkt.

Tenslotte heeft elk archief dat zich zelf respecteert een gespecialiseerde bibliotheek. Daarin vindt men publikaties van uiteenlopende aard, die in de gewone leesalen en bibliotheken meestal niet te vinden zijn.

Er worden natuurlijk ook eisen gesteld aan de persoon die van de beschikbare gegevens gebruik wil maken. De twee grote struikelblokken zijn meestal de taal en het schrift. De taal hoeft, als het geen latijn betreft, in ons geval niet veel moeilijkheden te geven. Met een beetje toewijding en zelfstudie kan men al een heel eind komen. Wie bovendien het dialect kent, heeft nog een voorsprong. Latijn zal men in de Heerlense dokumenten slechts sporadisch tegenkomen. Daarvoor hoeft men zich dus geen zorgen te maken.

Reëler is het bezwaar van het oude schrift. Men kan niet eisen dat allen geroutineerd zijn in de finesses der paleografie, maar dat is ook niet nodig. Vanaf 1700 geeft het schrift weinig moeilijkheden meer; zelfs veel zestiende-eeuwers schreven reeds in het „nieuwe” kursieve renaissance-schrift. Voor de oudere stukken zijn er handboeken in omloop en ook daarin is met de nodige applikatie wel een weg te vinden. Men kan bovendien altijd een beroep op de aanwezige ambtenaren doen. Er zijn gevallen waar zelfs de beste paleograaf niet uit kan komen. Wat is er dan voor bezwaar tegen om het voluit te erkennen en in een eventuele tekstuitgave een paar puntjes te zetten met een voetnoot dat de tekst niet te ontcijferen is?

Zelfs als men voor het eigenlijke archiefwerk terugschrikt, is het toch aanbevelenswaard met het archief contact op te nemen. Er zijn daar deskundigen die advies kunnen geven en hulp verlenen; zij weten wat er in de bibliotheek is; wat men elders vinden kan, met name in Maastricht, Luik en Aken, soms zelfs in Düsseldorf.

Een geschikte handleiding voor de studie der lokale en gewestelijke geschiedenis is het werkje van L. J. M. Philippen : *Beknopte methodiek der geschiedvorsing* (Antwerpen, 1942). In Heerlens bibliotheek is zeker wel iets dergelijks te vinden.

Tot slot volgen hier enkele suggesties. Voor een ernstige beoefening van de plaatselijke geschiedenis is het helemaal niet nodig dat men de hoogste eisen stelt, zoals aan een dissertatie voor de universiteit. Men moet zich echter weten te beperken en bereid zijn de leiding van deskundigen te aanvaarden. Maar ook dan nog, geloof ik, zijn de mogelijkheden veel groter dan velen zich realiseren. Met name voor de leraren en onderwijzers en hun vrouwelijke kollega's zou er nog wel een en ander te doen zijn. Hun taak brengt hen vanzelf dichter bij dit soort studie. Doch ook vele anderen zouden er een goede vrije tijdsbesteding aan kunnen hebben.

Was Neerlands grootste dichter niet „koopman in zijde”? En hoeveel dokters en advocaten hebben er gepubliceerd over zaken die met hun vak maar weinig te maken hadden? Het *Land van Herle* dat zijn interesse reeds over meerdere gebieden uitstrekt, zou er nog aanmerkelijk door kunnen winnen.

Misschien zou het werkgenootschap zijn mogelijkheden kunnen vergroten door het organiseren van een inleidende cursus voor belangstellenden. En nu Heerlen een Volksuniversiteit heeft, zou men die kunnen inschakelen om aldus breder interesse te wekken. Het zijn slechts enkele suggesties. De praktijk moet uitwijzen hoever hier de mogelijkheden gaan.

Het oude land van Heerlen en zijn aangrenzende gemeenten bevatten nog genoeg herinneringen die een bestudering van het verleden rechtvaardigen; de beschikbare gegevens leveren voldoende materiaal om die studie te kunnen maken tot een bijdrage voor de geschiedenis van de provincie; een betere kennis van ons gewest zal ons vervullen met liefde en dankbaarheid voor de rijkdom die er nog voorhanden is op allerlei gebied.

C. DAMEN OSB.

Plaats- en riviernamen in onze streek

Over de oudste geschiedenis van de streek ontbreken ons zo goed als alle schriftelijke gegevens. Een der middelen om iets te weten te komen omtrent de wijze, waarop en de tijd, waarin de nederzettingen zijn ontstaan, is de studie der plaatsnamen. Niet altijd ligt die betekenis voor de hand en dan wordt naar een verklaring gezocht, die wel eens inderdaad „gezocht” is. Dit lijkt mij in hoge mate het geval met de afleiding van de naam Heerlen uit Coriovallum. Ik meen, dat de verklaring van die naam veel dichterbij ligt. Deze wordt in oude stukken geschreven Haerlo, Herlo, Heerlo, Heerlay, en andere varianten. Het woord lo betekent bos en komt als zodanig voor in Elsloo (elzenbos), Venlo (veenbos), Boekelo (beukenbos). Ook in Heerlen is de naam lo niet onbekend : in het Loon (dialect : i gu loan) betekent in het bos. Dit loan moet het overblijfsel zijn van een groter bos, dat blijkbaar de plaats ingenomen had van de Romeinse nederzetting. Het behoorde aan de heer, de bezitter van het koningsgoed, aan wie ook de wegen behoorden. Deze werden heerwegen of herewegen genoemd, niet omdat ze voor het heer of leger dienden, maar omdat de heer er tol kon heffen. De wegen van de heer, de Herenweg onder Heerlerheide en Nieuwenhagen leidden door of naar het bos van de heer, Heerlen. Dat is de betekenis van de naam.

naam verschilt zijn Amstenrade (Oasteroa) en Voerendaal (Voelender). Amstenrade heeft men willen verklaren als Am-stein-rade, een rade bij een stein of kasteel. Dit is m.i. een gezochte verklaring, uitgaande van de geschreven naam. Het lijkt mij natuurlijker uit te gaan van het dialect Oasteroa. Roa of rade is een nederzetting van een of meer boerderijen op een plaats, waar het bos gerooid is. Vele raden zijn ontstaan omstreeks het jaar 1000. Sommige danken hun naam aan de eigenaar-ontginner, zoals Wijnandsrade, Kunrade en Etzenrade, of aan het doel, waarvoor ze bestemd waren, zoals Kerkrade en Kloosterrade. Raath, gemeente Bingelrade, bleef aangeduid als rade zonder meer. Bingelrade zou betekenen: bij gen rade, waaruit zou volgen, dat Raath ouder is dan Bingelrade. In dit gebied ligt ook rade, van Amstenrade, aangeduid als Oaste-roa, als ouwste, oudste rade. Het was de eerste en dus de oudste ontginning in de buurt op de bezittingen van het aloude geslacht Huin. Dat Oastera in de geschreven taal kon overgaan in Amstenrade is te verklaren, als men de grote afwijkingen in de spelling van de naam Schaesberg ziet.

Ook de naam Voerendaal heeft blijkbaar de invloed ondergaan van de schriftelijke aanduiding. Het wordt in de 11de eeuw vermeld als Furentele in een document, dat in Toul is opgemaakt door iemand, die zeer waarschijnlijk de plaats niet kende, de betekenis van de naam niet begreep en wat hij hoorde verlatijnst heeft. Het is mogelijk, dat uit die verlatijnsse aanduiding de schrijfwijze Voerendaal is ontstaan. In het dialect heet de plaats Voelender. Daar de plaats in een dal ligt, zal ze oorspronkelijk wel Voelendel geheten hebben en deze naam beantwoordt volledig aan de bodemgesteldheid: een dal met veenachtige bodem. Het woord voel wordt gebruikt om het moerassige karakter van de grond aan te duiden. Zo spreekt men van „voel benden”, van moerassig weiland. Bij Geulle ligt het Voel Wames, een broekland. Voelender, ontstaan uit Voelendel, betekent voel, moerassig dal.

Een naam, die een bijzondere verklaring toelaat is Oirsbeek. Het bepalend deel van deze naam, oir, doet denken aan oor in oorsprong en oorzaak en aan oer in oerwoud, die eerste of begin aanduiden. Oirsbeek zou dan begin van de beek betekenen. Doch een andere verklaring dringt zich aan mij op.

In het eens Keltische Ardennen-Eifelgebied komen tal van riviernamen voor, die iets gemeenschappelijks hebben nl. een klinker + r. Deze namen zijn: Ahr, Saar, Our (Ur), Roer, Sure (Sauer), Soor (zijrivier van de Vesdre), Ourth, Urft, alsmede in onze streken Voer, Jaar (Jeker), Geer (Jeker), Ur (bij Urmond), Worm, Neer (ten noorden van Roermond) en Niers. Hierin zitten als stam aar, oer, oor, ur, er, eer en ier. Wij kunnen er nog het dialectische oar, dat bron betekent aan toevoegen. Zij staan blijkbaar in verband met het Keltische ara, dat bron of beek betekent, zodat al de genoemde namen aanduidingen waren van een stromend water. Het waren dus soortnamen. De opvolgers van de Kelten, de Germanen, verstonden deze namen niet en beschouwden ze als eigenamen. Ze voegden er beek of rivier aan toe. Zo ook bij Oirsbeek, waarvan oir reeds beek betekent. Het werd als eigenaam beschouwt en kreeg nog beek er bij.

Nu nog iets over de riviernamen Geul en Gulp. Ze zijn verwant met de namen Kyll en Gill, die van Keltische oorsprong zijn en eveneens beek of rivier betekenen. In de zuid-Eifel stromen de Grote en de Kleine Kyll, in de Erft stroomt een Gillbach uit, terwijl de Gileppe, door de Duitsers ook Gillbach geheten, kleine Gill betekent. De naam Geul is hetzelfde als Gill en Kyll en betekent dus rivier, terwijl Gulp, op zijn Frans Galoppe. overeenkomt met Gileppe en kleine Geul betekent. Ook Geleen hangt met Geul, Gill en Kyll samen.

J. J. JONGEN

Kruisen en Kapellen in Heerlen

Houten kruis langs Wienweg.

Meer dan eens is er aangedrongen op inventarisatie van de honderden kruisen en kapelletjes, die ons schilderachtig Limburgse landschap rijk is. Dit artikel wil een bijdrage leveren tot de telling van deze zo markante devotietekenen, die inderdaad ontelbaar lijken. De aan het eind van dit relaas opgenomen inventarisatie is beperkt tot nagenoeg de gemeente Heerlen, welke een gebied van 34,47 km² omvat, ongeveer het zestigste deel van de provincie Limburg.

Verder wil dit artikel onze Heerlense „kruistocht” plaatsen tegen een achtergrond van beknopte en populaire informatie over het wezen van het kruis.

Het kruis neemt in ons Christelijke Limburgse land een belangrijke plaats in. Er is geen dorp of het wordt gesierd door een of meer van deze indrukwekkende uitingen van een diep geworteld volksgeloof. Pastoor Ad Welters *) heeft het eens zo raak en gevoeld geschreven : „Limburg is schoon; maar juist dat eenvoudig kruis, gehangen om den

*) *Ad. Welters* : Het Limburgsche Veldkruis;

in : Publications.... de Limbourg, T. 66, 1929, p. 247 e.v.

*Houten kruis met „dak” tegenover Wijn-
gaardshof te Heerlerheide.*

hals van de provinciemaagd, zonder pretentie, maar alleen omdat zij meent, dat het zoo hoort, maakt haar zoo kenbaar en zoo aantrekkelijk onder haar Nederlandse zusteren”. Het is nog steeds een goede gewoonte van onze vrouwen en meisjes om als bewijs van haar rotsvast geloof een kruis om de hals te dragen. In zekere zin mag men er trots op zijn, dat dit kruis in onze modern ingerichte tijd zelfs waarde als mode-object heeft gekregen. Soms is zo’n hangertje menig maal van moeder op dochter overgegaan en is daardoor een kostbaar familiestuk en wellicht een memoriekruis — ter herinnering aan een persoon of gebeurtenis — geworden.

Een ereplaats

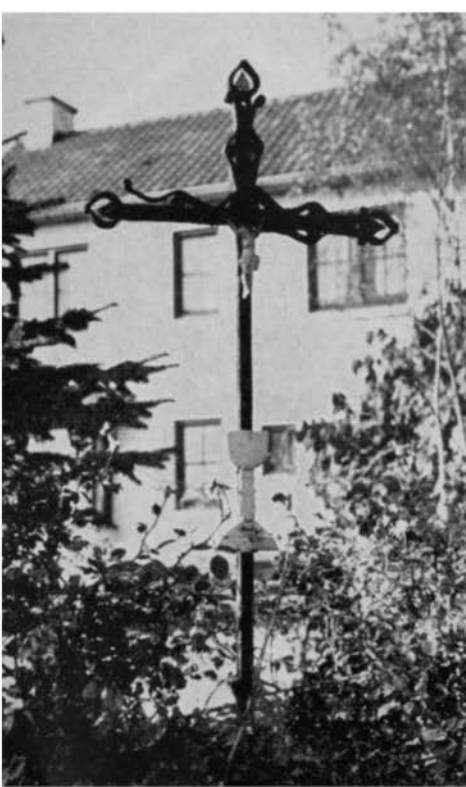
Het kruis geldt in onze contreien niet alleen als een tastbaar teken van geloof en Godsvrucht; het is een ereplaats in ons leven, in onze keukens, kamers, kantoren, werkplaatsen, in onze openbare gebouwen, in onze automobielen en zelfs in onze gehele, toch zo materieel ingestelde, maatschappij gaan innemen. Het kruis vormt immers een onderscheidings- en waardigheidsteken van de hoogste orde.

Op straat en in het veld maakt men ter begroeting van de „Allerhoogste” eerbiedig het kruisgebaar, of knikt men met een vererend „Geloofd zij Jezus Christus”.

Hoe zeer is de betekenis van het kruis veranderd. Bij de Romeinen vormden de twee ruwe, kruiselings met elkaar verbonden balken het voorwerp tot voltrekking van de meest ontorende doodstraf. De kruisdood van Christus heeft aan dit voorwerp een wel heel bijzondere betekenis verleend; het is geworden

*Monumentaal houten kruis aan de „Bok”
Heerlerheide.*

tot het alleszeggende symbool van de Christelijke — later vooral Katholieke — Kerk.

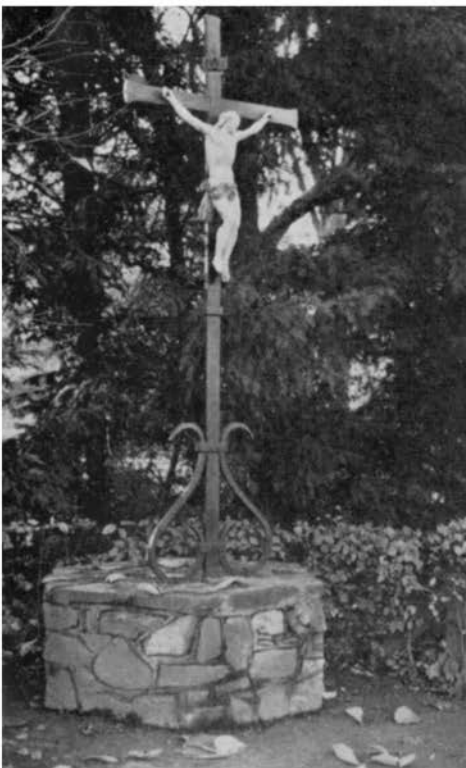
Het kruis in de taal.

Ook in de taal leeft het „teken des kruises” in velerlei betekenissen voort. Het aantal samenstellingen met „kruis” is bijzonder talrijk. In Nederland heeft elk huis zijn kruis en volgens een ander gezegde zouden alle huizen kruisen moeten zijn, hetgeen de huidige huiseigenaren gaarne willen onderstrepen. Het „huiskruis” maakt het aloude Hollandse huis er ook al niet prettiger op. Dat aan het woord kruis ook de betekenis van last, leed, ramp, ongeluk, verdriet en wederwaardigheid wordt toegekend, behoeft, gezien Christus’ ervaringen geen verwondering te wekken. „Een kruis met rozen is het mensenlot” heeft de Genestet eens dichterlijk geschreven. De uitdrukking „Wie het kruis heeft, zegent zich” maakt het begrijpelijk, dat de pastoor zich zelf wel eens het eerst de zegen schenkt.

Overdreven Godsvrucht doet de humoristisch aangelegde Limburger beweren, dat men ook „der Hergod van ’t kruuts kan aaf bèè”. Ook heft hij waarschuwend de vinger op in de zegswijze: „D’r is geen kirkske zo klein, of der duvel boewt zich e kapelke der nèève”. Door te stellen, dat niet alleen kapelletjes — soms ook kruisen met ’n dakje —, maar ook „herberge” „Heiligehuuskes” zijn, raakt men in Limburg beslist geen Heiligenhuisjes.

Het kruis in de heraldiek, plantkunde; als plek- of veldnaam.

Dat de z.g. Kruisverenigingen zich de barmhartigheid ten doel stellen,

kan niet aan toeval worden toegeschreven.

Ook in de heraldiek is het kruis — als een der z.g. herautstukken — een veel gebezigd teken. Heraldisch gezien kan men ruim duizend kruisen onderscheiden.

In de plantkunde vindt men het kruis tientallen malen terug. In de muziek is het kruis van nogal ingrijpende betekenis.

In de plaats-, plek- en veldnamen komt het kruis veelvuldig voor. Als Heerlense voorbeelden worden genoemd aanduidingen als Kruisstraat (Krutzerweg, Krutzergats), „A gen Kruuts”, „aan 't Kruutske” of „aan 't Kapelke”.

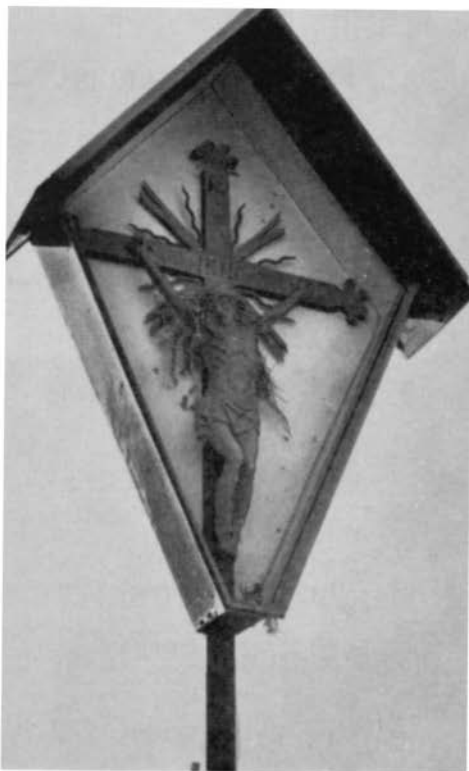
Volgens Pastoor Welters zou de veldnaam „Schildberg” of „Schel(s)berg” afgeleid kunnen worden van Schädelberg of Schedelberg (Calvarieberg). Over het algemeen wordt overigens de Heerlerheidse Schelsberg afgeleid van „Scheets (scheidings)berg”.

Omdat het woord „rod” (rood of rode) in het Angelsaksisch „kruis” kon betekenen is dezelfde pastoor van mening, dat het interessant zou zijn om na te gaan of de uitgang „rode” eerder met „kruis” dan met „ontgonnen plaats” in verband staat.

Onderscheiding naar oorsprong.

Velerlei motieven hebben tot oprichting van kruisen kunnen leiden. In zijn studie „Het Limburgsch Veldkruis” onderscheid Pastoor Welters in verband hiermede een dertiental soorten kruisen, welke soorten hij in sommige gevallen weer onderverdeelt. Deze onderscheiding laten wij hier schematisch volgen:

*Gegoten ijzeren kruis op kruispunt
Benzenvaderweg — Kloosterkensweg —
Kleekampsweg.*

- I. GERECHTSKRUIS — duidt op bestaand recht of een gevallen uitspraak, o.a.
 a. Galgkruis
 b. Grenskruis
 c. Overdrachtskruis
 d. Overheidsteken
 e. Vrijkruis.
- II. MARKTKRUIS — geeft de plaats van de markt (en/of kermis) aan; ook kermiskruis.
- III. PREEKKRUIS — het kruis, waaronder gepreekt werd of waarbij afkondigingen werden gedaan.
- IV. BEGRAFENISKRUIS — opgericht op de nachtelijke halteplaatsen bij begrafenistochten, die (bij hooggeplaatste personen) soms dagen duurden.
- V. WONDERKRUIS — ook: predikend of omziend kruis, opgericht op plaatsen, waar een wonderlijk voorval had plaats gevonden.
- VI. DWAALKRUIS — het kruis als wegwijzer.
- VII. PROCESSIEKRUIS — werd aangedaan door de processie; soms aan de grens van dorp of parochie.
- VIII. HAGELKRUIS — kruis tot afweer van hagel of ander voor de oogst ongunstig weer (soort devotiekruis).
- IX. MOORDKRUIS — opgericht op een plaats, waar eens een moord of doodslag werd gepleegd.
 Ook wel genaamd zoen- of boetekruis, geplaatst als uitwendig teken van genoegdoening of verzoening door moordenaar of diens familie (bloedwraak).
- X. DEVOTIEKRUIS — zuivere uiting van volksgeloof, openbare belijdenis. Godsvrucht is meest voorkomend motief tot oprichting.
 o.a. a. weenkruis
 b. offerkruis
 c. armenkruis
 d. votiefkruis
 e. pestkruis.
- XI. MEMORIEKRUIS — herinnering aan gebeurtenis (droef of blij).
- XII. KERKHOFKRUIS — op kerkhof, soms aan of naast de hoofdingang van de kerk, ter aanduiding van de begraafplaats — als beschermend teken der verlossing.
- XIII. COMBINATIEKRUIS — in combinatie met andere tekens, ter opwekking van deugden (b.v. spijkerbomen).

Verder is er in de litteratuur sprake van geloofs-, evangelie-, sacraments-, sterf-, graf-, belofte-, dank-, missie-, machts-, vrijheid- en Calvariekruisen,

welke alle op een of andere wijze met de bovenstaande soorten kruisen in verband kunnen worden gebracht. Aan deze reeks zouden we het „ongelukskruis” nog willen toevoegen. Vroeger plaatste men immers ook 'n kruis op de plaatsen, waar ongelukken waren gebeurd. In de Limburgse mijnen zette men deze traditie voort door met „'t biele” een kruis in „enne sjtiel” uit te hakken of door er met „'t sjpitsiezer” een in de steen nabij de plaats van een dodelijk ongeval te groeven. In dit verband wordt opgemerkt, dat het rond 1910 op o.a. de mijn Laura nog de gewoonte van de mijnwerkers was om vóór de afdaling vóór een groot, in het schaftlokaal gehangen kruis, ootmoedig om een „Glück Auf” te verzoeken. De „badknech” had tot taak voor te bidden. Het schaftlokaal noemde men ook wel de „Betstube”. Nog slaat menig mijnwerker een kruis voordat hij met de lift naar beneden gaat, zoals ook vele anderen doen bij de aanvang van een gevaarlijk of moeilijk werk.

De rol van het heidendom.

Het moge vreemd klinken, maar velen zijn de mening toegedaan, dat de aanwezigheid van kruisen langs de wegen oorspronkelijk te danken is aan heidense opvattingen. De heidenen legden voor de kruiswegen of driesprongen een groot ontzag aan de dag. In het oude volksgeloof ontmoetten geesten, spoken en demonen elkaar bij voorkeur op kruispunten. Het was geen wonder, dat de eerste Christenen hun ingewortelde angst niet zonder meer van zich af konden schudden. Paus Leo III b.v. onderkende deze moeilijkheid in 779 door het wenselijk — en tactisch — te achten, dat voortaan op tref-

*Karakteristiek kruis gecombineerd met
Mariabeeld (in nis) op kruispunt
Esschenweg—Tervierenweg.*

Houten kruis met vlieger,
hoekpunt Heulsstraat—Kampstraat.

plaatsen nabij wegkruisingen kruisen zouden worden geplaatst.

Belangrijk is in dit verband, dat onze voorouders hun doden bij voorkeur bij wegkruisingen ter aarde bestelden. Dat het op deze plaatsen „spookte” is gemakkelijk te begrijpen.

Kelten, Germanen en Romeinen hadden bijzondere verering voor de kruiswegen. De eerstgenoemde volkeren onderhielden er het contact met de geesten. De laatstgenoemden, die nogal praktisch van aard waren, plaatsen hun grens- en meetstenen op de belangrijkste punten en stelden ze onder bescherming van hun goden. De Romeinen kenden aan de kruispunten uit militairistisch en economisch oogpunt grote waarde toe, hetgeen een bovennatuurlijke bewaking noodzakelijk maakte.

Interessant is ook de vroegere gewoonte om de plaats, waar een vermoorde werd begraven, met een of meer stenen af te dekken om de geest van de vermoorde te verhinderen op een voorbijganger wraak te nemen. Uit veiligheidsoverwegingen wierp ieder, die langs het graf kwam, er nog een steen bij, zodat uiteindelijk een flinke steenhoop ontstond. Een en ander wil uiteraard niet betekenen, dat al onze kruisen op zulke stenen of steenhopen zijn geplaatst. Gelukkig zijn verreweg de meeste onzer huidige kruisen uit pure devotie tot stand gekomen.

De vorm.

De vorm der kruisen verdient nog de aandacht. Er bestaan stenen, houten, ijzeren en betonnen kruisen. De ijzeren kunnen worden onderscheiden in gegoten en gesmede kruisen. De minder voorname gegoten en betonnen tekenen stammen uiteraard

Houten kruis met halve vlieger op hoekpunt Heerlerbaan—Wienweg (hartvormig plaatje ligt op de grond).

uit de jongste geschiedenis. Menig kruis heeft een „dak” en sommige worden door een „vlieger” geruggesteund.

(Wordt vervolgd)

O. VANDEBERG

De heilsgeschiedenis in onze streek

Wanneer het spreekwoordelijk gezegde waarheid bevat, dat de wens de vader van de gedachte is, moeten we bij de bespreking van het onderwerp, dat ons hier hedenavond tezamen gebracht heeft, wel bijzonder op onze hoede zijn. ¹⁾ Het is n.l. zo, dat eenieder van ons, de een minder, de ander meer concreet en positief, een betoog verwacht of hoopt te verwachten, waarin aangetoond wordt, dat onze streek reeds vroegtijdig de invloed van de christelijke levensopvatting zou hebben ondergaan niet alleen, maar tevens de blijvende consolidering ervan in zich zou hebben opgenomen. Iedereen weet nog wel van zijn vaderlandse geschiedenis, eventueel kerkgeschiedenis zich te herinneren, dat romeinse soldaten en romeinse handelslieden ons de nieuwe geloofs-beginselen zouden hebben gebracht. En we laten er onmiddellijk op volgen, dat St. Servaas reeds rond het jaar 350 hier bisschop was. Allemaal goed en wel: maar wat willen we hiermee eigenlijk bewijzen? Zulke gegevens bevatten slechts een *gedeelte* van de historische waarheid. Het feit, dat b.v. romeinse soldaten en handelslieden dragers kunnen geweest zijn van de christelijke gedachte, kan op zich wel *waar* zijn, maar wat betekent dit gegeven concreet nu b.v. voor de romeinse vicus Coriovallum? Laten we er onmiddellijk op volgen, dat noch in Heerlen noch in de naaste omgeving enig spoor van christendom, onder welke vorm dan ook, bekend is.

U ziet, geachte toehoorders: *het vraagstuk* van onze missionering wil ik op *historische gronden benaderen*. Het ligt niet op mijn weg ook maar enige bewijs aan te dragen voor de Genadebedeling, die hierin een rol gespeeld heeft: waarom b.v. de Italianen op dit punt zo bevoorrecht zijn geworden en onze voorouders niet.

We mogen anderzijds niet uit het oog verliezen, dat ook de Evangelieverbreiding Gods werk is geweest in mensenhanden en wat mensenhanden in het verleden tot stand hebben gebracht, is nu eenmaal voorwerp van

1) Inlciding gehouden voor de Bijbelcursus van de St. Annaparochie, Heerlen, november 1961.

studie, dat tot het terrein van de wetenschappelijke geschiedbeoefening behoort.

Willen we derhalve ons onderwerp op verantwoorde wijze benaderen, dan dienen we ons te wapenen met de hulpmiddelen, die de geschiedkundige wetenschap ons aan de hand doet n.l. de geschreven bronnen en de archeologie of hetgeen ons uit opgravingen bekend is geworden. Wij mogen en moeten hierbij te rade gaan bij geleerden, die in deze materie hun sporen verdiend hebben. Zij immers hebben de resultaten van hun onderzoekingen in boekwerk en tijdschrift vastgelegd, waarop we rustig mogen voortbouwen zonder ons kritisch inzicht te verwaarlozen. Ik zal dan ook in mijn uiteenzetting herhaaldelijk namen vermelden van personen, die als erkende specialisten in deze materie een toonaangevende stem voeren.

En dan kan ik al meteen starten met de verwijzing naar een zeer onlangs verschenen artikel in „De Maasgouw”, waarin onze scherpzinnige historicus pater Munsters een uitstekend relaas heeft gepubliceerd over „Archeologisch kerkhistorische problemen te Born”; me dunkt : we blijven dan dicht bij huis. Aan zijn gedachtengang ontleen ik het volgende. „Omtrent de oudste geschiedenis van het christendom in onze streken zijn we helaas maar zeer spaarzaam ingelicht en bij gebrek aan documenten is niet te verwachten, dat dit in de toekomst veel zal verbeteren. De weinige en dikwijls nog moeilijk te begrijpen bronnen zijn hoofdzakelijk van *archeologische* aard: begraafplaatsen, kerkfunderingen, planologische gegevens. Voegen we daarbij dan nog de mededelingen omtrent de *oude kerkpatronen*, dan is ons arsenaal waarmee we de plaatselijke en zelfs de gewestelijke kerkgeschiedenis opbouwen, vrijwel uitgeput. *Schriftelijke bronnen* vóór het jaar 1000 staan maar hoogst zelden tot onze beschikking. Met des te meer waakzaamheid dienen we de genoemde bodemsporen te beschermen en te bewaren en bij eventueel onderzoek met uiterste nauwkeurigheid na te gaan en te ontleden om er zoveel mogelijk profijt van te trekken”.

Met deze ziensblik in de afweging van de onderlinge kennisbronnen over ons vroege christendom is tevens de indeling aan de hand gedaan van het materiaal, waarop ons betoog steunt en alleen maar kán steunen, met radicale uitsluiting van legende, vrome verhalen of hetgeen als *subjectieve* kennisbronnen hiermee gelijk staat. Neen: we houden ons strikt aan de *objectieve* kennisbronnen m.a.w. aan materiaal, dat in zich niet liegt of zelfs gegevens bevat, dat constructief past in de causale ontwikkelingsgang der feiten.

Stelt u voor : het gebied tussen Nedermaas en Nederrijn ten tijde der Romeinse overheersing. Het was nu eenmaal zó, dat de oorsprong en de verbreiding van het christendom in feite niet denkbaar is zonder het bestaan van het reusachtige Romeinse imperium. De Voorzienigheid heeft kennelijk de beroemde periode van de pax romana gebezigd, ingepast in het schema van de Christianisering van Westeuropa. De keizer van Rome heerste evenzeer over Palestina als Gallië en het Rijnland, evenzeer over Noordafrika als Brittannië en de Donaulanden. Eenzelfde munt-eenheid, eenzelfde bestuurstaal, eenzelfde legermacht, eenzelfde wegen-

stelsel, eenzelfde gelijkgerichte economie en tenslotte eenzelfde infiltrering van leefgewoonten en cultuuruitwisselingen beheersten dit enorme rijk. Het is sindsdien nimmer meer in Europa vertoond, wat romeins vernuft tot stand gebracht heeft. Laat ik terloops vermelden de aanwezigheid in Heerlens bodem, aan de Kruisstraat—Coriovallumstraat, van het typisch romeins thermengebouw: een onomstotelijk bewijsstuk van romeinse cultuurinvloeden.

Binnen dit uitermate gunstige klimaat krijgt nu het christendom zijn kansen. Het zal zich inderdaad bedienen van diverse bestaande mogelijkheden zoals het wegensstelsel en later de romeinse bestuursindeling i.v.m. de bisdommenindeling.

Vanuit Zuidgallië: de oudste dochter der Kerk, vernemen we nu een *stem op papier*, die voor ons betoog van het grootste gewicht is. Die stem is van niemand minder dan St. Ireneus, bisschop van Lyon (Lugdunum). Wat was dat voor een man en wat heeft hij ons te zeggen.

Professor Griffe deelt ons in zijn eerste boekdeel: *La Gaule Chrétienne à l'époque romaine*, 1957, p. 34—35, mede, dat we in Ireneus een missie-bisschop moeten zien, een volbloed Griek, afkomstig uit Kleinazië en wel uit dat gedeelte, waar de christelijke godsdienst zeer floreerde en waar men de herinneringen bewaarde aan de apostolische tijden. Hij was hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit Smyrna, geboren ± 135. Ireneus zou de oude bisschop Polycarpus nog goed gekend hebben, die zelf weer de apostel Johannes gekend had. U ziet : Grieken missioneerden Zuid-frankrijk.

Ireneus zegt nu in zijn geschrift : *Adversus haereticos*, I, X, 2, dat hem christengemeenschappen in Germanië bekend zijn. Nu rijst al direct de vraag : wat mogen we voor die tijd onder „*Germanië*” verstaan en waar bevonden zich die christengroeperingen dan? Germanië was toen verdeeld in 2 delen, zo iets als bij ons Noord- en Zuidlimburg.

In de *Bonner Jahrbücher* van 1926 publiceerde H. Friedrich een zeer uitvoerig artikel over „*Die Anfänge des Christentums und die ersten Kirchengründungen in römischen Niederlassungen im Gebiet des Nieder- und Mittelrheins und der Mosel*”. Hierin adopteert hij ofwel voor Keulen of voor Strassbourg. Met de protestantse scherpzinnige kerkhistoricus Harnack interpreteert hij de belangrijke Ireneuspassage ten aanzien van rijnlandse romeinse *burgerlijke* nederzettingen en hiervoor komen voor die tijd alleen Keulen en Strassbourg in aanmerking. Tot zover de bewijsvoering op grond van een *geschreven* tekst.

Begin der dertiger jaren ondernam de toen toonaangevende archeoloog, tevens directeur van het Römisch-Germanisch Museum te Keulen, groot-scheepse opgravingen onder de St. Severin te Keulen, in het zuidelijkste gedeelte der stad. Hetgeen toen aan het daglicht is gekomen, is door de hierbij geïnteresseerde instanties, tot en met het Vaticaan, met de grootste attentie gevolgd. Professor Fremersdorf legde in diverse opgravings-campagnes een „*cella memoriae*”, een gedachteniskapel open, omgeven door een uitgestrekt grafveld met uitermate kostbare gegevens, dagtekenend vanaf de 1e — 3e eeuw.

Men meende de sleutel van de tekst van Ireneus gevonden te hebben en

hield het ervoor, dat hier, even buiten de romeinse stadsmuur van Keulen, de bewijsstukken aan het daglicht gekomen waren voor die langgezochte christengemeente in Germanië tegen het einde der 2e eeuw. Deze opgravingen zijn blijvend geconserveerd en voor het publiek te bezichtigen.

Totdat onze tegenwoordige grootmeester der rijnländse archeologie, dr H. v. Petrikovits, directeur van het Landesmuseum te Bonn, de door Fremersdorf gedane vondsten aan een nieuwe en m.i. gefundeerde critiek heeft onderworpen. We kunnen zijn bewijsvoering tegen de thesis van Fremersdorf in het kort in 3 punten samenvatten:

- 1) niet alle christengraven zijn oost-west georiënteerd;
- 2) christengraven hebben óók bijgaven;
- 3) de *lijk*begraving zette in vanaf de 2e helft der IIe eeuw tot de helft van de IIIe eeuw, óók voor de heidenen.

Voorts zijn onder de dom van Xanten christengraven gevonden, die naar romeinse zeden langs de straat en niet volgens de oost-west-richting georiënteerd waren.

Von Petrikovits heeft met deze interpretatie de opgravingen onder de St. Severin door de historische critiek gezeefd, waarmee de bewijskracht van Fremersdorf is afgezwakt. Volgens v. Petrikovits zette het christendom in de 2e helft IVe eeuw eerst goed door, hoofdzakelijk in de *steden*; het heidendom handhaaft zich op het platteland en met name in de Eifel tot einde IVe eeuw. Eveneens volgens hem moet de St. Gereon te Keulen de meest belangrijke laat-romeinse kerk zijn, die we tot nu toe kennen uit het gehele Rijnland.

U ziet, geachte aanwezigen, Keulen, de hoofdstad van Nedergermanië, blijft in elk geval de plaats, waarop de archeologen hun zoeklicht gericht houden met betrekking tot ons onderwerp.

Met die tweede helft IVe eeuw belanden we vanzelf bij onze *St. Servatius* (volgens de teksten Sarbatios). Over deze veel besproken figuur is vóór de laatste oorlog een proefschrift verschenen van dr B. Vlekke. Zoveel is zeker, dat het bestaan van een rondreizende missiebisshop Sarbatios historisch vaststaat.

Historisch zeker is ook het feit, dat hij het concilie van Rimini (359) bijwoonde, waar de dwaalleer van Arius, die de godheid van Christus loochende, veroordeeld werd en dat hij bisshop van Tongeren is geweest en later uit deze stad naar Maastricht is getrokken. De romeinse geschiedschrijver Ammianus Marcellinus deelt nog mee, dat Sarbatios te Maastricht, anno 357 een samenkomst had met keizer Juliaan de apostaat, komende van Keulen en „per Juliacum petens” over Coriovallum. Sarbatios was ook weer een oosterling, die naar onze streken was getrokken om de mensen te bekeren. Dit is alles, wat we met zekerheid weten. Het feit evenwel, dat Sarbatios langs de grote heerbaan Keulen—Tongeren *Heerlen* passeerde, houdt in het geheel *niet* in, dat er hier toen bekeerde heidenen leefden.

Integendeel: de hardnekkigheid, waarmee het heidendom zich bij onze voorouders, zeker buiten de steden, handhaafde en — schrik niet — tot diep in de 6e eeuw, moet ons de illusie ontnemen, dat van een vroegtijdige algemene christanisering sprake zou kunnen zijn. U moet u niet

voorstellen, dat, al weten we dan ook van het bestaan van Sarbatios af, deze missiebisshop b.v. een afgebakend bestuursgebied zou bereizen. Zijn activiteit en die van zijn opvolgers beperkte zich tot de steden met naaste omgeving.

Toen katholiek Nederland *Willibrordus* tot patroon uitriep ingevolge een besluit van ons episcopaat, zijn in de pers stemmen opgegaan, die voor onze Sarbatios opteerden. Toch is in deze historische gang van zaken zóveel zeker, dat Servaas echt niet zijn arbeidsveld over een aanmerkelijk deel van Nederland heeft uitgestrekt. Wél is waar, dat hij de *vroegst* bekende missiebisshop is op vaderlandse bodem, maar dit alleen geeft nog niet het recht om een titel te verlenen van *nationale* strekking.

In dit verband vermeld ik, dat nog onder keizer Constantijn de Grote te Neuss (Novesium) een altaar werd opgericht voor de godin Isis. En waar men te Keulen de St. Gereon bouwde, was nog na 345 een heidense cultusplaats in gebruik.

De eerste rangs kerkhistoricus dr de Moreau uit Leuven publiceerde in zijn eerste deel *Histoire de l'Eglise en Belgique* (waarin hij ook onze streek behandelt) een „*Indiculus superstitionum et paganiarum*” m.a.w. een handboek voor dagelijks gebruik van bijgelovige en heidense praktijken, dagtekenend uit de *eerste helft van de 6e eeuw* en waarin een dertigtal gevallen worden opgesomd, sommige van grof bijgeloof b.v. het vereren van bomen en het offeren van dieren aan z.g. heilige bomen; de verering van stenen; het offeren in de buurt van fonteinen; het dansen in de kerken; het vereren van de maan. En al spreken vele romantische berichten van het omkappen van heilige bomen, het verwoesten van heidense altaren en tempels door de missionarissen of zelfs van rijkswegen (Karel Martel in 734), toch is anderzijds bekend, dat paus Gregorius in het jaar 601 aan Augustinus, de apostel van Engeland, de raad gaf meer tactisch te werk te gaan, de tempels der afgoden niet te verwoesten, maar ze te zegenen, altaren erin op te richten, relikwieën te plaatsen en ze tot de eredienst van de ware God geschikt te maken, opdat het volk naar zijn vertrouwde bedplaatsen blijve komen. Ook moet men daar de heidense feesten vervangen door de viering van de kerkwijding of heiligen, waarvan ze de relieken bevatten.

Na de terugwijking van het romeinse gezag treden we in de duistere en zeer moeilijke *periode der merovingen*. We hebben allemaal wel gehoord van de frankenkoning Clovis of Chlodwich, te Reims gedoopt door Remigius. We moeten zulke gebeurtenis — want dat was het — evenwel anders verstaan als we dat zouden willen. Professor Schieffer geeft hiervan een scherpzinnige duiding in zijn boek: „*Winfrid Bonifacius und die Christliche Grundlegung Europas*”, Freiburg 1954. Hij zegt ervan, dat „*das sittliche Moment im Christentum hat dabei keine Rolle gespielt. Die Betonung dieser Seite der Religion ist erst ein Produkt der letzten Jahrhunderte*”.

Blijven we nu wat dichters bij huis, dan zien we samenvattend, het volgende gebeuren.

(Wordt vervolgd)

L. VAN HOMMERICH

Middeleeuws aardewerk

NIEUWE VONDSTEN : GROTE FRAGMENTEN VAN TWEE KANNEN.

Alvorens een poging te doen deze fragmenten, waarvan helaas hals en rand ontbreken te determineren, volgt hier ter verduidelijking een kort overzicht van de ontwikkelingsgang van het middeleeuws aardewerk, zoals dat in onze streken is voorgekomen.

De ondergang van het Westromeinse rijk ging gepaard met een vloedgolf van germaanse invallen en andere volksstammen, die in 406 n. Chr. de Rijn overschreden en de industrie en handel van Noordgallië en onze streken een zware slag toebrachten. Dit betekende op de eerste plaats het einde van de terra sigillata-industrie, althans van het fraaie kunstzinnige aardewerk, dat eeuwenlang de galloromeinse markt had beheerst. Wel werd er tussen 425 en 450 n. Chr. in de Argonnen en de franse Ardennen een terra sigillata gefabriceerd, die van mindere kwaliteit was en gallo-romeinse vormen in stand hield, versierd met christelijke radstempel-motieven, het Christusmonogram, de druiventros, de kelk en de duif, maar met de glorie-tijd der terra sigillata-industrie was het definitief afgelopen.

In de overgangstijd, die nu volgt, alvorens wij namelijk vaste centra van middeleeuwse aardewerkproducten kunnen bespreken, vinden wij in de VIe eeuw nog het gewone vaatwerk in roodachtige en ruwe klei, grote schalen, kommen en potten die in de begraafplaatsen voorkomen, verder verschijnen verschillende variaties van kleine dubbelkegelvormige urnen, die het zo typische aardewerk vormden der merovingische kerkhoven en als zodanig in de loop der VIe en VIIe eeuw weinig vormverandering ondergingen.

De begraafplaatsen waren eigenlijk in de eerste eeuwen de zuiverste bronnen der keramische evolutie. Immers de bijgaven, die vooral in de vorm van kruiken, potten en schalen met „voorraden voor het hierna-maals” de overledenen werden meegegeven, stelden de archeologen later in staat de oorsprong en de ontwikkeling van deze keramiek nauwkeurig na te gaan. Moeilijker werd het natuurlijk, toen met de opkomst van het christendom dit gebruik langzamerhand verdween; zulks was in de 8e eeuw n. Chr. practisch reeds het geval. Waar echter de grafvondsten ontbraken, kregen de onderzoekers, vooral in de 20e eeuw, een nieuw hulpmiddel in de talrijke pottenbakkersovens, die op vele plaatsen uitgegraven werden en wier produkten zorgvuldig onderzocht werden. Ook als vergelijkingsmateriaal met eventuele grafvondsten, boden zij een dankbaar arbeidsterrein, zo niet voor de oplossing, althans voor de grondige bestudering en een beter begrip van de vaak zo moeilijke keramische problemen.

Het middeleeuws aardewerk nu, van Rijn- en Maasstreek, kent verschillende centra, elk vertegenwoordigd door hun typische produktie. Het is

zeer omvangrijk, gezien het aantal ontdekte ovens, te beginnen met die van de Rijnstreek tot de zeer merkwaardige vondsten te Brunssum en Schinveld in Zuidlimburg.

Wij kunnen in een korte samenvatting de volgende groepsverdeling vaststellen :

- 1) Badorfer aardewerk (8 — 9e eeuw n. Chr.) verdrongen door:
- 2) Pingsdorfer aardewerk (9e eeuw n. Chr. — einde 12e eeuw) ook te Brunssum en Schinveld gevonden.
- 3) Primitief aardewerk de z.g. Kogelpotten (tegelijk met Pingsdorfer waar, 9e — 13e eeuw n. Chr.).
- 4) Aardewerk met spaarzaam glazuur (9e — 14e eeuw n. Chr.).
- 5) Geribbelde waar — vroeg steengoed, Brunssum (13e — 14e eeuw n. Chr.).

Daarna komt het steengoed in gebruik het z.g. Grès (Keuls aardewerk) en de Jacobakannetjes (Siegburger aardewerk).

1) *Badorfer aardewerk.*

Zo genoemd naar het plaatsje Badorf, gelegen een twintigtal kilometers ten zuiden van Keulen. Het was samengesteld uit vrij fijne aarde en werd op de draaischijf vervaardigd. De versiering bestond uit eenvoudige vierkantjes en driehoekjes, die met behulp van een radje waren aangebracht. Onder de lopende typen kan men vooral vermelden: kannen met één oor, flessen met vrij nauwe hals en amphoren met eiervormige buik, voorzien van twee oren.

2) *Pingsdorfer aardewerk.*

Tegen het midden der 9e eeuw kwam dit aardewerk in gebruik, genoemd naar het plaatsje Pingsdorf, in de nabijheid van Badorf gelegen. De produkten zijn vrij onverzorgd van vorm en versierd met een grillig ornament van roodachtige verf, die ruwweg met een verfkwas over de oppervlakte van de wand werd gestreken.

Een nieuw verschijnsel bij het Pingsdorfer aardewerk was de gegolfde, uitgeknepen standring. Ook vertoont het soms gelijkenis met de late Badorfer waar door de radstempelpersiering die op het vroege aardewerk nog voorkomt.

Het Pingsdorfer aardewerk is dunwandig en hard gebrand. De kleur is overwegend hel geel (behoudens de versiering). Het produkt was bestemd voor de export en op de draaischijf vervaardigd. Onder de oudste typen komt vooral het amphoor voor, met eiervormige buik, handvormige oren en soms een korte tuit.

3) *Primitief aardewerk, de z.g. kogelpotten.*

Na de invallen der Noormannen, tussen de jaren 879 en 891 n. Chr., met als gevolg de enorme verwoestingen, ging de levensstandaard sterk achteruit. Dientengevolge lag het voor de hand, dat de economische ontwrichting de fabrikatie bevorderde van een produkt, dat zich aan de

tijdsomstandigheden aanpaste, derhalve primitief, ruw en goedkoop was. Deze potten werden waarschijnlijk niet in werkplaatsen vervaardigd, gespecialiseerd voor de export, maar in lokale bedrijfjes. De „kogelpotten” werden met de hand gevormd en slecht gebakken bij een vrij lage temperatuur. Zij behoren doorgaans tot het blauwgrijze aardewerk evenals de voorraadspotten. De kleur der aarde bepaalt de naamgeving. Zij is helgrijs en heeft een blauwachtige schijn. Naar de oppervlakte toe wordt de blauwe schijn intensiever en daardoor overwegen ook de blauwe kleurschakeringen, die aan de buitenkant donkerder zijn dan aan de binnenkant. De aarde is harder gebrand dan bij Badorfer waar, maar weker dan bij de Pingsdorfer. Na verloop van tijd worden de „kogelpotten” harder gebakken en tegen het einde der 12e eeuw en in de 13e eeuw is de hardheid van het produkt bijna gelijk aan die van het Pingsdorfer aardewerk. De „kogelpotten” der blauwgrijze waar hebben een zacht profiel, uitgebogen rand en afgeronde lippen. Karakteristiek voor deze potten zijn de *brandsporen* op de buitenkant. Zij werden namelijk geplaatst op een open vuur, daar zij door hun kogelvorm nooit konden omvallen. Deze brandsporen ontbreken volkomen bij de Pingsdorfer typen, zodat men mag aannemen, dat de *kogelpotten voornamelijk gebruiksaardewerk* was, het Pingsdorfer produkt daarentegen een fijner soort aardewerk.

Tot de blauwgrijze waar worden ook de kogelpotten gerekend, die niet de naamgevende karakteristieke blauwgrijze klei vertonen, maar een meer heldere tot witachtige-grijze, met helder tot donkergrijze binnenste en buitenste oppervlakte. Dit onderscheid tussen aarde en bakproces zou wel eens een aanwijzing kunnen zijn, een bijzonder teken, waardoor zich bepaalde pottenbakkersovens kenmerken.

De kogelpotten kan men naar de aard hunner randvorming in verschillende groepen onderscheiden. De groepsindeling zou echter hier te ver voeren.

4) *Aardewerk met spaarzaam glazuur.*

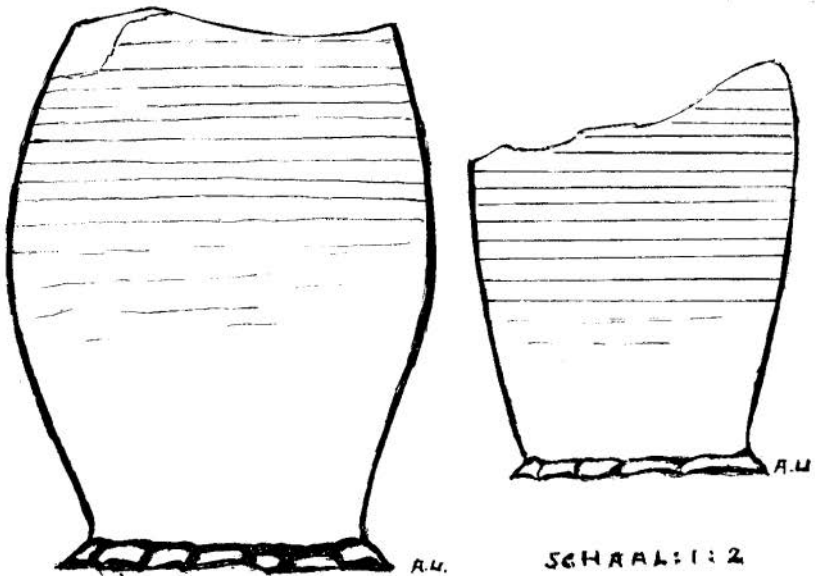
Tegen het midden der 9e eeuw verschijnt tegelijkertijd met de „kogelpotten” en de Pingsdorfer waar een nieuwe categorie, de „keramiek met spaarzaam glazuur”. Het baksel en de aarde schijnen de traditie van het Badorfer aardewerk voort te zetten, ook de lensvormige bodem vinden we hier veelal terug. Het glazuur is loodhoudend, hel geel of oranje-kleurig, zelden groen en „spaarzaam” aangebracht op een klei, die geelachtig of rose is aan de oppervlakte, hel grijs of witachtig op de breuken. Sporen van het glazuur zijn meestal nog te zien op de schouder der potten of op de binnenste of buitenste oppervlakte van de lip, maar het glazuur binnen de kommen heeft het best weerstand geboden aan de tand des tijds. Sommige exemplaren hebben een radstempelversiering. Onder de meest gangbare vormen kan men vermelden kommen met kraagrand en ingeknepen voetjes, potten met eivormige buik en gestroomlijnde hals, kruiken met twee oren en afgeronde buik, met ingeknepen voetjes, een kraagrand en soms een platte uitmonding.

In Nederland verdwijnt dit aardewerk van de markt in de loop van de

13e eeuw, alleen in het dal van de Maas zet het zijn ontwikkelingsgang voort tot midden in de 14e eeuw. Misschien, dat enige ateliers in *Limburg* hebben gewerkt en klei gebruikten van weinig ijzeroxydegehalte, van lokale oorsprong of geïmporteerd uit Westerwald.

5) *Aardewerk met geribbelde wand* (vroeg steengoed — Brunssum).

Dit aardewerk, dat wij aan de hand der jongste vondsten te bepalen hebben, is als steengoed hard gebakken. Wij kunnen hier spreken van een nieuwe keramiek, die zich zowel wat klei, baksel, behandeling van de oppervlakte en vormgeving betreft, duidelijk van de Pingsdorfer en de blauwgrijze waar onderscheidt.¹⁾ Voor de eerste keer verschijnt hier soms leemglazuur, donker roodbruin van kleur. Vaak is de oppervlakte slechts in vlekken ermee bedekt. Het aanbrengen van het glazuur gebeurde meestal door onderdompeling van het vaatwerk, want vaak kan men zien, dat in de binnenste oppervlakte het glazuur in slierten en banen van de rand afgevoerd is.

SCHAAL: 1:2

Bijzonder karakteristiek is de voorliefde voor een horizontale indeling van de wand door middel van ribbels. Deze waar brengt hiermee nieuwe keramische stijlprincipes in toepassing, die in de 2e helft der 12e eeuw in gebruik kwamen en eerst in de 1e helft der 13e eeuw domineren. Ook de late Pingsdorfer en blauwgrijze waar worden hierdoor beïnvloed.

Onze nieuwe vondsten, fragmenten van twee kruiken, kunnen zowel wat de geribbelde wand als wel de donkerbruine leemglazuur betreft, tot het vroege steengoed gerekend worden; het harde baksel (1300 °) met zijn metaalachtige glans doet uiterlijk denken aan het latere steengoed, Grès, ofwel Keuls aardewerk.

Dit vroege steengoed nu, naast de latere Pingsdorfer waar zijn de verrassende resultaten geweest van vele opgravingen, waarbij de pottenbakkersovens van Brunssum en Schinveld een grote rol hebben gespeeld. Het is zeer waarschijnlijk dat dit aardewerk uit een der ovens van Brunssum afkomstig is. Ofschoon hals en rand aan beide kannen ontbreken kon bij een ervan de ooraanzet vastgesteld worden, zodat wij voor de vorm kunnen verwijzen naar Periode IV, Brunssum II. 2)

Alvorens dit artikel te besluiten dienen wij nog de bekende *Jacobakannetjes* te vermelden, die rond 1350 in gebruik kwamen en tot het licht grijze ongeglaazuurde *Siegburger* aardewerk behoren. De gedrongen vorm van het eerste steengoed heeft nu de invloed ondergaan van de gothiek, de voorliefde van de slanke sierlijke vorm. Nog een stap verder en wij zullen op keramisch gebied een veiliger terrein betreden. Immers de slanke modellen der kannetjes leiden ons naar de schilderijen der vlaamse Primitieven der 15e eeuw, waarop afbeeldingen van dit soort aardewerk een betrouwbare gids zullen worden voor de juiste datering van latere middeleeuwse keramiek.

A. ULRICH

-
- 1) *A. Hernbrodt* : Der Husterknupp. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters. Köln 1958, 91.
 - 2) *A. Bruyn* : Die mittelalterliche Töpferindustrie in Brunssum; in : Berichten van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek. Jrg. 9 — 1959, p. 139—188. Bij de opgravingen werden IV periodes vastgesteld met verschillende produktie. Ook werd wat de ligging en het tijdstip betreft, onderscheid gemaakt tussen Brunssum I en Brunssum II. Brunssum II zou met de produktie begonnen zijn in het begin der 13e eeuw en eindigt in de 14e eeuw. Vgl. afb. 38, blz. 177, vorm onderaan links met rechte hals en lage ooraanzet.